

ELS CASTELLS CATALANS DE LA GRECIA CONTINENTAL, per A. RUBIÓ Y LLUCH.

L'ESTUDI històric dels anomenats castells franchs de Grecia pot esser molt útil pera resoldre el problema de l'època de la seva construcció o adaptació a les necessitats dels nous conquistadors. Generalment foren edificats sobre antigues Acròpolis helèniques o fortalises bisantines, y els seus materials se presenten moltes voltes de tal manera barrejats, que es fa difícil determinar ab precisió lo que correspon a cada un dels períodes de la seva historia.

Els castells anomenats franchs son en Grecia molt nombrosos, però poden establirse en ells dos grups perfectament desllindats: els de la Morea y els de la Grecia ferma o propiament continental. L'història y l'origen dels primers perteneix generalment a l'època francesa; els segons la tenen principalment en la catalana y en alguns casos no seria aventurat posar en ella també, total o parcialment, la seva procedencia. Els primers son ademés en major nombre y per lo regular molt més interessants que 'ls segons. Això prové de causes històriques perfectament conegudes.

Un sistema feudal més ben organitzat, que prengué mil formes, com l'establert en el Peloponès franch, no 's podia desenrotllar de la mateixa manera en la Grecia continental. La Morea es més gran y per sa propia naturalesa era més adaptable a l'implantació del feudalisme occidental. En ella se fundaren diverses baronies, alguna com la de Matagrifó (Akova) y la de Karytena, ab vint y quatre y vint y dos feus subalterns respectivament. Encara avuy en dia les ruïnes magestuoses anomenades pels grechs *paleocastra*, dels castells de Kalabryta, Akova, Karytena, Geraki, Veligosti, Passava, Chalandritza y altres, mostren la rica història dels nobles franchs en el Peloponès ⁽¹⁾.

Cap dels feus de la Grecia continental, ni en el període franch ni en el català, arribaren a adquirir tal importància. Les famílies nobles del Ducat d'Atenes, en temps dels senyors de la Roche y dels Brienne, foren poch nombroses y importants, y molt més encara en la època catalana, en que 'l sistema feudal se reduí a límits més estrets per el desenrotllo que tingué el regisme municipal en una massa d'obscurs colonisadors. Els registres de nostra cancelleria, y en menor escala 'ls dels Arxius de Palerm y de Venècia, ens han conservat els noms de més de doscentes famílies d'aquesta nova població con-

(1) Ferdinand Gregorovius; *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*. — Stuttgart, 1889, v. I, p. 321.

quistadora, y apenes si entre ells hi trobem una dotzena de famílies nobles, y no arriba a la meitat la llista de posseïdors de feus de la època de l'anexió que's conserva en el nostre Arxiu, sobre la qual hem d'insistir més endavant.

Ruïnes de construccions militars mig-evals apenes si s'en troben en l'Atica. Deixant de banda l'anomenat *Castell de Cetines*, en les fortificacions del qual es probable que hi deixessin alguna petjada els conquistadors franks, com ho hem tractat de demostrar en un treball especial ⁽¹⁾, sols hi trobem, y encara generalment en les costes, algunes torres, semblants a les anomenades de la *guarda* que tenim en Catalunya. Ens bastarà citar aquí la torre o castell de Livadostro ⁽²⁾, el principal port dels catalans en el golf de Corent, per sa proximitat a Tebes. El castell no figura en els registres de nostra cancelleria, mes sí el port ab el nom de Ripadostria ⁽³⁾. En la Beocia tan sols el castell de Livadia demostra lo que era una poderosa fortalesa dels nostres compatriotes durant la seva dominació. Ademés d'ella, el castell més important y que 'ns ofereix les més interessants ruïnes entre tots els demés de la Grecia ferma, es el de Salona, en l'actual *nomos* de la Fócida, residència d'una família catalana de soca reial, mes sense l'esplendor de les corts d'Atenes y Andravida.

Aquests son juntament ab el més ben conservat castell de Lamia o Zeitun, els restes més importants o coneguts de les construccions que més figuren en la època del govern militar català en Grecia. Explica en part aquesta pobresa el que 'ls habitants grechs del Nort del istme eren molt menys belicosos, menys nombrosos y més débils que 'ls que habitaven la montanyosa Morea; sofrien, de mala gana es cert, però ab menys impaciència que 'ls moreotes, als conquistadors llatins. Durant els llargs anys de pau y benestar que 'ls Duchs francesos donaren als seus dominis apenes necessitaren de defensa militar y els seus castells quedaren casi sense historia.

Els catalans foren, sens dubte, els que més els utilisaren y els que 'ls hi donaren l'activa vida de que 'ns ocuparem en aquestes planes, tan diferent de la brillant y caballeresca que en les seves enlairades fortalises menaven els senyors franks de la Morea. Desde 'l bell principi de la conquesta els catalans se vejeren combatuts per tota mena d'enemichs, y visqueren en continua lluita durant el periode de casi un sigle que feren el miracle de mantenirse en Grecia. En un treball nostre anterior ja hem tingut ocasió d'indicar que l'Acròpolis atenesa durant la dominació catalana, tornà a esser lo que fou en els gloriosos

(1) Academia provincial de Bellas Artes de Barcelona. — *La Acròpolis de Atenas en la època catalana*. — Discurso leído por el académico D. Antonio Rubió y Lluch en la sesión pública celebrada el día 24 de Mayo de 1908. — Barcelona, 1908.

(2) *Eine Spazierfahrt in Golfe von Korinth*. — Prag., 1876; p. 117. (Es obra deguda al Arxiduch Lluís Salvador d'Austria.)

(3) Arxiu Històric de Mallorca; Doc. català de Tebes de 28 Dec. 1360. — D. del O. C. (Ab aquesta abreviatura designarem, com ho varem fer ja en altre treball publicat en el passat ANUARI de 1907, *Atenes en temps dels Catalans*, tots els documents que's refereixin a la historia de la dominació catalana, trets de diferents Arxius y altres fonts diplomàtiques, y que tenim ja disposats per la impremta, ab el nom de *Diplomatari del Orient català*. An ell ens referirem sempre d'ací en endavant, en les nostres cites de documents).

jorns antics; la més superba fortalesa de la Grecia continental (1). Ab els catalans s'obre de nou el seu període heròic y militar. Devant dels seus murs s'estrellaren les escomeses de la creuada den Gualter de Brienne en 1335, de l'invasió turca en 1363, del Comte de Conversano en 1379, dels navarros en 1380, y es deturaren durant dos anys els esforços del florentí Nerio Acciajuoli. Els castells catalans foren els que salvaren els nostres Ducats d'Atenes y Neopatria de la reconquesta que n'intentà en dit any de 1335, auxiliat pel Papa y per les cases de França y Nàpols, el citat Gualter de Brienne, fill del desgraciat darrer duc franch d'Atenes. Després d'un primer encontre infructuós ab el nombrós exèrcit creuat, els catalans no feren més que tancar-se en llurs fortalises, contra les quals esdevingueren inútils les seves embestides (2).

Lo que hem dit de l'Acròpolis, tindriem ocasió de aplicarho a altres fortalises no menys importants, recordant, per exemple, les heròiques defenses de les de Livadia y del Estir contra 'ls navarros; la del castell de Megara, sostingut per Dimitri Rendi d'Atenes y Francisco Lunel de Tebes, contra Nerio Acciajuoli; la del de Neopatria, defensat pel valent capità Andreu Çavall.

No es pas en aquests castells, plens d'austeritat y de remors de combats, y en els que s'hi sent més el recort del almugàver que 'l del cavaller dispossantse al brillant torneig, on el geni de Goethe haguera colcat, adhuc que 'ls hagués conegut, l'episodi de les noces de Faust y Helena, de la seva immortal creació. La poètica visió del maridatge del feudalisme occidental ab la civilització del mon clàssich, simbolisada per aquell encontre en l'imaginari castell del Taiget, en l'indret mateix on Guillem de Villehardouin aixeca 'ls torreons de Misithra, degué esser principalment sugerida per la historia de les nobles construccions que s'alcen sobre 'ls murs megalítichs o de les ciutadelles bizantines que coronen ab els seus marlets rosegats pels sigles, les montanyes de l'Argolida o de l'Arcadia, o 'ls turons de la Elida y de la Acaya.

Hora es ja d'indicar sumariament els castells que figuren en la època catalana. Una llista d'ells, si bé incompleta, ab els noms grechs o llatins mig-evuls, traduïts a la nostra llengua, se troba en el nostre Arxiu. Fou, sens dubte, presentada al Rey Pere III pels missatjers o síndichs de les universitats dels seus nous dominis y quedà registrada en la reial cancelleria. Dels de la Morea en coneixem dugues de més completes, una de l'any 1364, l'altre de 1391 (3). La curiosa llista que hem esmentat es la única referent al llarch període de les dominacions llatines en la Grecia continental (1204-1460). La publicàrem totalment, es a dir, ab la nota dels prelats y nobles principals dels Ducats, en una obra anterior (4); per lo tant, aquí sols donarem l'estret dels feus allí indicats, que completarem ab les notícies tretes d'altres documents:

(1) *La Acròpolis de Atenas en la època catalana.* — Pàg. 11.

(2) Gregorovius. *Geschichte der Stadt Athen*, II, 121.

(3) *Chroniques gréco romaines inédites ou peu connues publiées par Charles Hopf.*—Berlin, 1873.—Pàg. 226.

(4) *Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la època de su invasión*, por A. Rubió y

Don Lois Frederich d'Aragó, Comte de la Sola e senyor del Cito.

Item lo Comte de Mitra, que pot haver be M. D. homens a cavall albaneses. E aquest porta la bandera de la vostra reyal majestat perque es natural vasall.

Item lo Marquès de la Bondoniça qui es tengut cascun any de presentar al vicari del ducam IIII cavalls armats.

.....
Item Misili de Novelles, senyor del castell den Estanyol.

Item Galceran de Puigpardines e Francesch, germà seu, senyor de la Cadarniça e del Talandi.

.....
P. de Bellestar senyor de la Cabrena e de Patricio.

La situació geogràfica y l'enumeració completa de dits castells y feus, que ara l'un, ara l'altre, van surtint en els documents dels arxius de Palerm y de Barcelona, es lo que 'ns proposem ara precisar, ab la seva correspondència onomàstica catalana y grega actual.

Començant pel N., en la Thesalia, trobem de primer el Comtat de Demetriades o Demetrias (*Mitra*), l'antiga capital de la Magnesia, sobre 'l golf Pagasètic, ab la baronia de Lekhonia (*Liconia*), junt an aquest golf y per últim, la del castell de Castri (del *Estanyol*), anomenat així, sens dubte, per estar situat vora del llach o *estany* = λίμνη, de Boibeis, al peu del mont Mauro-Vouni, entre Volo y Larissa ⁽¹⁾. Els feus de Demetrias y de Castri encara 's conservaven en l'època de l'anexió dels Ducats catalans a la corona aragonesa. Els demás castells de la Thessalia no tenen historia. Sols se 'ls menciona per Marino Sanudo ⁽²⁾ al parlar de les conquestes d'Alfons Frederich. Ni Farsalos, ni Domokos, ni Gardiki, tornen a figurar en els anys de la dominació catalana.

En la Phtiotis trobem el castell de Neopatria (*la Patria*), avuy Hypate, el de Siderocastro, que ocupava 'l lloch de l'antiga Acròpolis d'Heraclea en qual situació s'alça ara la vila de Monstapha-Bey, y els de les baronies de Zeitun (el *Citó*), avuy Lamia, prop del golf del mateix nom, y el de Gardiki vora l'antiga Larissa Kremaste, patria d'Aquiles, davant de l'estret de la Eubea.

En la Lòcrida oriental se distingien el marquesat de Bodonitza (*la Bondoniça*) feudatari dels catalans, ab el seu fort castell demunt les Termòpiles, ⁽³⁾ y la baronia de Atalanti (del *Talandi*), actual escala en la Lòcrida, en el canal de la Eubea.

Lluch. — Barcelona, 1886. — Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, t. IV, p. 481, doc. n.º XLII. Arx. Cor. Aragó, reg. 1559, f. 1 (any 1381).

(1) Tal vegada per evitar el pleonasm de castell de Castri, es a dir, *castell del castell*, y per distingirlo ab més claretat, se l'anomenà del *estany* o *estanyol*.

(2) Dicit quod Athenarum ducatus quam plurimum est ditatus, et quod catellani qui dominantur ibidem, adquisiverunt et tenent in Blachia, Lapater (Neopatria) et castra Lodorichi et Siderocastri, Gitonis (Zeitun), Gardichie, Donchie (Domokos) et Ferselle (Pharsalos)... Est etiam quidam Groecus tertius, qui vocatur Missilino, qui tenet castrum del *Castri* et de *Liconia*, et videtur quod iste contraxit parentelam cum Cateianis... (Se refereix al mariscal Ot de Novelles, qui 's casà ab una germana d'aquest dinasta grech anomenat Gabriel Melisenos, que li portà en dot aquests castells). Epistola III. Venecia, 1325. Marino Sanuto Torsello. — *Liber secretorum Fidelium Crucis super Terræ Sanctæ recuperatione...* Hannover, MDCXI. (Bongarsius, *Gesta Dei per Francos*, t. II, p. 291). — Misili o Meliseno de Novelles era, en 1380, senyor del castell de Castri o del Estanyol, confirmantse aixís ab el nom del posseïdor y del castell, el seu origen y el seu emplaçament. — Vid. Rubió y Lluch, *Los Navarros en Grecia*, etc. Mem. de la R. Acad. de B. Letras, VI, 481.

(3) The Marquisate of Bondonitza (1204-1414) by W. Miller. Reprinted from the *Journal of Hellenic Studies*. Vol. XXVIII, 1908.

En la Lòcida occidental hi havia 'ls castells de Salona (la *Sola*), avuy Amphissa, Loidorikion (*Ledorix*) y Vitrititza (la *Veterniça* o *Veteraniça*), prop del mont Tricofyron, port del golf de Coent, molt freqüentat en la època catalana. Els tres castells perteneixien al Comtat de Salona, el principal feu dels Ducats.

En la Fòcida hi havia els castells de Daulia (la *Dablia*) ⁽¹⁾ y de Stiris (lu *Estiru* o el *Estir*), demunt la profunda vall d'aquest nom, y prop del famós monestir de Sant Lluch, que se suposa fou saquejat pels catalans ⁽²⁾. El primer no figura per res en l'història dels nostres Ducats; el segon juga en cambi un paper important en la època dels ducs sicilians y de l'invasió navarra ⁽³⁾.

En la Beocia tenim el senyoriu de Carditza (la *Cardaniça*) que perteneixia ab el d'Atalanti a la mateixa família dels Puigpardines, poble que ocupava 'l lloch de l'antiga Akraephion, y els de Kaprena (la *Cabrena*), pobre llogaret sobre l'indret de la famosa Queronea, y del Patricio. Respecte a l'identificació actual d'aquest nom, tot son confusions. Neroutzos diu que correspon a la torre de Petra, demunt del antich llach Copais, envers mitjorn ⁽⁴⁾, en el camí de Tebes a Livadia. El document que parla dels feus catalans, no diu que la Cabrena y el Patricio siguin precisament dos castells: sols afirma que P. de Bellestar era *senyor de la Cabrena e del Patricio*. No es probable que 'ls dos pobres llogarets estiguessin molt distants. En les informacions que 'l Batlle de Livadia Sr. Korosos en la excursió que vaig fer a les regions on estigueren probablement situats aquells feus catalans, va pendre devant meu als pagesos de l'encontrada sobre castells o llocs veïns que poguessin recordar els que cercavem, sols esmentaren dits pagesos un indret, avuy deshabitat, que s'anomena encara *Patiri* (Πατήρι). Sembla que aquest mot te més parentiu ab Patricio, que

(1) L'antiga acrópolis de Daulia es sumament interessant. En ella s'alça 'l castell franch. La porta, ampla de més de tres metres, està flanquejada de dos torres. El mur ab ses torres quadrades està ben conservat. (*Grèce*, par Gustave Fougères. — Paris, 1909. — Pág. 231.)

(2) The monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the dependent monastery of Saint Nicolas in the fields, near Scripou, in Bœtia, by Robert Weir Schultz... and Sidney Howard Barnsley... London, 1901. (*British School at Athen*), p. 4. «...it was doubtless sacked by these freebooters».

(3) La revisió completa que emprenguerem a les darreries de l'any 1905 de l'investigació començada en l'Arxiu reial de Barcelona en 1884, juntament ab noves y més estenses recerques que no hem terminat encara, després de quatre anys de treball continuat, ens ha permès rectificar un important erro en la copia dels documents núms. 5 y 23, publicats en la nostra monografia *Los navarros en Grecia*. Mem. de la R. Acad. de Buenas Letras, IV, 439 y 455. En el primer el rey Pere agraeix als grechs Dimitro y Mitro els seus esforços en la defensa del castell del Estir, que per desconeixensa de la geografia grega convertirem en Estive o Tebes; en el segon document insisteix el rey en el seu agraïment. El primer es de 18 Setembre 1380, reg. 987, f. 176 v., y el segon de 31 d'Abril (sic) 1380; reg. 1268, f. 131. Aquesta rectificació es molt important, perque per ella se corrobora 'l fet de la perdua definitiva de Tebes, y el de la conservació del Estir, en el qual mana 'l rey al castellà de Salona que recullis les gents del Vescomte de Rocaberti. Ademés desapareix el fet inesplicable de que Tebes, ciutat de domini ducal, se convertís en feu de Joan de Lluria, y se modifica la serie de senyors del castell del Estir, que queda ara en la següent forma: Armengol de Novelles: ? — 1365.

Guillem Frederich d'Aragó: 1366.

Roger de Lluria: 1367.

Joan de Lluria: 1370-1381.

Bernat Ballester: 1381 — ?

(4) Χριστιανικὰ Ἀθήναι ὑπὸ Τάσσου Δημήτριου Νερούτζου. En el *Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*. T. IV. ἐν Ἀθήναις. 1892, p. 185.

Petra, però falten proves pera afirmar l'identificació. Tota aquesta planura del Copais y Queronea està plena de castells o torres de poca importància. Durant l'indicat viatge vaig visitar ademés les ruïnes de la torre de Moulki, que Mr. Miller creu son, en part al menys, de construcció catalana ⁽¹⁾, ignoro ab quin fonament. Te una certa retirada a nostres torres de la marina, anomenades de la *guarda*, o *torres de moros*. Tot anant a Queronea se veu a l'esquerra una altre torre franca, demunt d'un petit turó. Els del país li diuen *Karbouni*, perque allí prop se fa carbó. Es més gran y està més ben situada que la de Petra y se troba a cosa d'una hora de Kaprena. Correspondria aquesta al senyoriu de Patricio?

Fig. 1. — Torre del castell de Tebes.

Creiem que aquest petit problema es insoluble; mes pensem també que aquestes torres de la planura beòtica no han d'esser precisament totes de la època franca.

Perteneix encara a la Beocia, el castell franch de Sycaminos (*Sucamono*), que en la època catalana perteneixia a una comanda dels cavallers de l'Hospital, ⁽²⁾ y del qual en temps dels duchs florentins fou senyor Franco Acciajuoli, anant després a parar al domini de Nerozzo Pitti de Florença ⁽³⁾. Estava situat vora la costa de la Beocia. La principal fortalesa d'aquesta regió era la de Livadia; d'ella ens ocuparem ben aviat.

En l'actual *eparchia* o província de la Megarida, perteneixent al nomos del Atica, posseïren els catalans el castell de Megara, clau del istme y d'aquella regió. En els registres figura ab el nom de *castrum Megri*, castell de la *Maguara* o simplement *la Maguera*. De les seves dugues Acròpolis antigues, la Karia y l'Alkothóos, aquesta es la única que conserva restes de torres medievals y seria probablement la que serví de defensa als catalans. En 1374 caigué en poder de Nerio Acciajuoli.

Sols ens resta enumerar els castells catalans dels dominis insulars. El

(1) W. Miller. *Compte rendu de The Princes of Achaia und the cronicles of Morea...* by Sir Rennell Rodd Arnold, en *The English Historical Review*. July 1907, p. 572.

(2) La Reina Sibília d'Aragó demanà en 2 Abril 1381, al Gran Mestre Joan Fernández d'Heredia, que adjudiqués a Berenguer Batlle la comanda del castell de Sycaminos. «Cum igitur commenda de Sucamono in ducatu Athenarum vaccet ad presens, etc.» Arx. Cor. Aragó. R. 1587, f. 82.

(3) Hopf. *Chroniques*, p. 476. Sycaminos es avuy un poblet insignificant que conta escasament uns cent habitants.

principal fou el de *Karystos*, en la Eubea, que portà en dot a Alfons Frederich d'Aragó la seva esposa Marulla de Verona y que després deixà per testament al seu fill Bonifaci Frederich d'Aragó, que 'l posseï desde 1338 fins a 1365, en que el vengué als Venecians. Tenim notícia d'un dels seus governadors, Gerart de Leisture; de l'inventari dels objectes que contenia en l'època de la venda y sabem que comptava pera la seva defensa ab 25 a 30 soldats (1). No 'n necessitaven pas gaires més els castells de l'Edat Mitjana. Sols hem de recordar la guarnició de dotze ballesters que Pere III envià pera custodiar l'Acròpolis d'Atenes, y sense moure 'ns de Grecia, perque podriem multiplicar exemples de la nostra terra y altres nacions, indicarem aquí que la República de Venecia considerava en 1400 que eren suficients vint y cinch homens per la guarda dels castells de Corfú (2). El de Karystos era anomenat també *Castel-Rosso*, a causa del color rogench de les seves pedres. Anexe a n'ell anava el de *Larmena*, que no tenia l'importancia del primer, cobejat ab tanta insistencia pels Venecians. Altre castell posseïren els catalans en la Eubea, si bé per molt curt temps, al menys en estat fortificat: el de *Filagra*, prop del cap d'aquest nom, en la part meridional y oriental de la illa esmentada. En la treuga pactada el 11 de maig de 1321 entre 'l batlle del Negrepont y Alfons Frederich, aquest s'obligà a destruir les murallas de Filagra en el Negrepont, y a no alçar cap més castell en el districte de Karystos, y Venecia consentí en fer lo mateix en el territori entre Larmena y Karystos (3).

El darrer castell català important de Grecia, y el darrer feu insular en que 's mantingué la nostra dominació, fou en Egina (*castell e illa de la Eguena* o de la *Leguena*), en el golf del mateix nom, enfront del istme de Corent. L'origen d'aquest feu es venecià, y a Venecia va anar a parar en 1451 mantenintse en ell prop d'un sigle. Les nostres recerques en l'Arxiu ens permeten establir la genealogia dels senyors d'Egina y rectificar alguna vegada els datos de Hopf (4), en la següent forma:

Alfons Frederich d'Aragó (1317-1338).

Jaume Frederich (1338-1365).

Bonifaci Frederich, son germà (1365-1376).

Pere Frederich, son fill primogénit (1377-1380).

Lluís Frederich d'Aragó, el desposseeix per la seva rebelió (1380-1382).

Joan Frederich, segon fill de Bonifaci (1382-1394?).

A partir d'aquesta època els registres de la nostra cancelleria estan en con-

(1) Disertazione documentata sulla Storia de Karystos nell'isola di Negroponte, 1205-1470. Scritta dal Dr. Carlo Hopf... versione fatta de G. R. di Sardagna. Venezia, 1856.

(2) C. N. Sathas. — *Monuments inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge.* — Venise, 1881. — T. II, p. 5.

(3) Mas Latrie: *Mélanges historiques*, t. III, p. 49 y ss. — Biblioteca de Sant March de Venecia, Mss. class. XIV, cod. LXXI, f. 333. — D. del O. C.

(4) *Chroniques*, p. 475. La seva *Storia di Karystos*, trad. italiana, abans esmentada, conté una historia completa de la illa d'Egina, desde Joan Frederich d'Aragó.

tradició ab la ben documentada historia d'Egina de C. Hopf ⁽¹⁾. En 1399 veiem aquesta isla baix la influencia directa de la casa d'Aragó, a la qual sembla haver prestat serveis anteriors Aliot de Caupena, distingit en aquesta època ab el títol de coper del Rey Martí. Aquest mateix sobirà 'l felicitava en el esmentat any per haver *pres muller en aquelles parts, dona de be e d'onor*, abans de que sortís de Sicília per anar a pendre possessió de la corona d'Aragó, lo qual se realisà en la primavera de 1397. Sembla que aquest casament s'ha de referir a la filla de Joan d'Aragó. En 1402 al demanarli el cap de Sant Jordi, eterna deria dels nostres sobirans, l'anomenava ja senyor de la Legana (sic.) Set anys més tard l'escrivia alegrantse de sa anunciada vinguda a les parts de Catalunya, que li havia comunicat son nebot Arnau Guillem de Caupena, y aquesta vegada l'anomenava *senyor de la Leguena e de la Payada*. En 31 de maig de 1410, sobrevingué la mort del Rey Martí, trencantse el darrer llaç de dependència entre l'últim reste dels antichs dominis catalans a Grecia y la seva metròpoli. Més tard en 1418, se presenten en escena els dos germans Caopena Aliot II y Arnau Guillem, nebots del anterior Aliot, dividintse la seva herència; al primer, com major, correspongué Egina, al segon, Piada. Els dos feus passaren a les hores de la sobirania única dels catalans a la de Venècia. A la mort d'Aliot II, el succeí 'l seu fill bort Antonello II Caopena, hagut d'una esclava grega, més simpàtic, sens dubte, als insulans eginesos, que Arnau Guillem Caopena tan afecte als catalans. Antonello II governà fins a sa mort (1451). No havent deixat fills heretà en la seva senyoria a la República de Venècia.

Arnau Guillem s'aguantà encara en Piada (*la Payada*), lloch situat en la Argòlida, prop de Nauplia, en el indret on existí la Nea-Epidauros, fins a 1460 en que morí, y per una estranya coincidència aquest fou el darrer troç de terra grega on se mantengué independent, al costat de la dominació veneciana, l'últim senyor feudal català, per espay encara de prop de mig sigle. Tenint en compte aquest inesperat fet, es cert lo que diu l'historiador Moncada ⁽²⁾, de que 'ls catalans permanesqueren en Grecia durant una centuria y mitja. La familia dels Caopena, per la seva aliança matrimonial y per la seva herència feudal, sempre 's considerà com catalana y mantingué estretes relacions ab els Reis Martí de Sicília y d'Aragó ⁽³⁾. De tal manera en aquell oscur racó vehí a la patria d'Agamenon, sobrevisqué per més de mig sigle a la ruina del Ducat d'Atenes, l'últim vestigi del feudalisme català en Grecia, conservat per extranya coincidència en la Lòcrida y en l'Argòlida, per dugues dames descendents d'un rebrot bastard del casal d'Aragó.

(1) *Storia de Karystos*, trad. italiana, p. 66 a 73.

(2) Son les darreres paraules ab que acaba la seva historia. «Con esto daremos fin á la expedición de nuestros catalanes y aragoneses, hasta que tengamos larga y verdadera noticia de lo que sucedió en el espacio de ciento y cincuenta años que tuvieron aquel estado.» *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos.....* con un prólogo y notas por D. Jaime Tió. Barcelona, 1842, p. 210. En efecte, la dominació catalana començà en el Ducat d'Atenes en 1311, y acabá en l'Argòlida en 1460.

(3) Arx. Cor. Aragó; Doc. 21 Dec. de 1399. Aquest y els demés documents en que 's funden els nous datos que donem a conèixer sobre la historia d'Egina, formen part de nostre *Diplomatari del Orient català*.

Al costat d'aquests feus y castells s'han conservat els noms d'altres més insignificants, com la torre y casal de Spilia (*Lespileya*) en el territori de Livadia, del que fou senyor Arnau Despuig ⁽¹⁾; la torre de Metochi (*Mathocyu*) en la Fócida, que pertenesqué a Armengol de Novelles ⁽²⁾; el feu de *Neopleu*, avuy Neochorion, prop de Tebes, cedit per Frederich III al prevere Francesch Locansa, a pesar d'estar prohibida als clergues pels estatuts de la Companyia, l'adjudicació de bens feudals ⁽³⁾; y la torre *Gittina* en el Ducat d'Atenes, de la qual ignorem el lloch de emplaçament, ja que com veurem més endavant, no 'ns decidim a identificarla ab l'important castell de Zeitun (el *Citó* dels catalans y el *Gipton* dels franchs).

Deuriem parlar aquí també del famós castell de Santameri o Saint-Omer de Tebes en l'antiga Cadmea, mes la seva historia interessantíssima més perteneix al periode franch que al nostre, en el que, per desgràcia, se realisà la seva destrucció ⁽⁴⁾. El castell era tan grandios que segons la Crònica de Morea un Rey s'hi haguera pogut hostatjar ab tota la seva casa. L'adornaven hermoses pinturas murals històriques com les dels castells franchs de Siria y Palestina, y les recentment descubertes en Mistrà. Un passatge de la Crònica de Morea mal comprès, ha donat lloch a suposar que Alfons Frederich ordenà la destrucció del castell, temerós de que Gualter II de Brienne, al intentar la seva creuada de reconquesta se fes amo d'ell, y després s'apoderés de tot el Ducat. No 's pot acceptar aquesta absurda raó estratègica, perque la mateixa haguera pogut alegar el valent capdill català, per destruir altres importants y perilloses fortalises. Ademés el passatge alegat indica ben clarament que la destrucció fou feta tot seguit després de la conquesta del Ducat pels catalans; *puis que il orent la seignorie* ⁽⁵⁾.

No cal dubtar, de que a les hores el castell fou enderrocat en tot o en part, y de que perdé tota la seva importancia estratègica. Ho prova també el que sols una vegada se 'l cita entre les moltes que 'l nom de Tebes surt durant la nostra dominació en els registres de les cancelleries palermitana y barcelo-

(1) Archivio di Stato di Palermo. Regia Cancelleria, t. IX, p. 70 (5 Oct. 1366). — D. del O. C.

(2) *Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας...* ὑπὸ Φερδινάνδου Γρηγοροβίου μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς γερμανικῆς μετὰ διορθώσεων καὶ προσθήκων ὑπὸ Σπυριδῶνος Π Λάμπρου. Τόμος III.—Ἐν Ἀθήναις, 1906. Ἔγγραφα, p. 330. D'ací en endavant citarém sempre ab el títol de Lambros: Ἔγγραφα, el vol. III de la traducció de la *Historia de Atenas en la Edad Mitjana*, de Ferrán Gregorovius, feta y ampliada pel professor de la Universitat atenesa Spyridió P. Lambros.

(3) En el territori de Stiris se troben tres indrets que porten el nom de Metochi, dos en el interior y un altre vora la platja de la badia de Aspra-Spitia. — Μετόχι: significa dependència, anexe o masia d'un convent. — Der Meerbusen von Korint oder Lepanto aufgenomien v. Lieutenant Owen Stanley 1834, ergänzt A. Capitain A. L. Mansell im Jahre 1866, etc. Vid. *Eine Spazierfahrt in Golfe von Korinth*.

(4) Arx. de Palerm. — Messina 8 Juin 1367. R. C. XIII, 306 v. — D. del O. C.

(5) Ἔδε ἀμαρτίαν ὅπου ἔπηξαν οἱ δόλοι Κατελλάνοι,
καὶ ἐγάλασαν ἐπέτοιον κάστρον καὶ ἐπέτοιον δυναμάρην.

Buchon. *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies*. — Paris, 1845, t. II, 292.

(5) «Mais li Catellans de la Compagnie l'abatirent (el castell) puis que il orent la seignorie, pour doute que le dux d'Athenes ne le preist en aucun maniere et recouvrait le ducheame par cel chastel». Buchon. op. cit., p. 274.

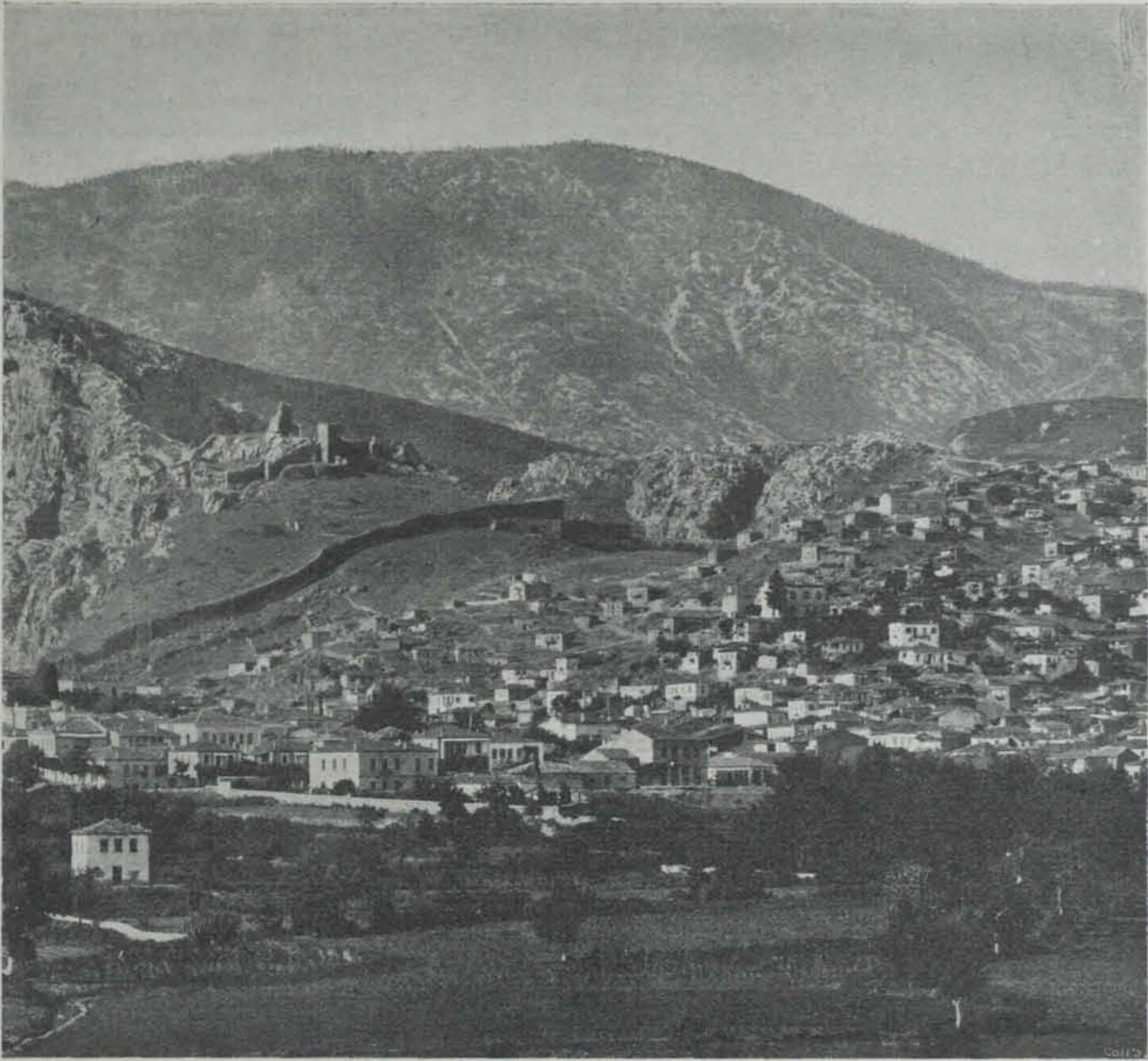

Fig. 2. — Vista de la ciutat y castell de Livadia.

nina, ab el nom de *Castrum Destives* ⁽¹⁾, y encara alguns anys després d'haver Tebes caigut en poder dels Navarros.

El castell de Saint-Omer no obstant guardava recorts de la nostra historia y d'ell ne parla en Muntaner, per haverhi visitat al desgraciat infant Ferran de Mallorca. Sols s'en conserva avuy una pesada torre, vora la qual s'ha edificat l'actual Museu d'antiquitats de Tebes. La torre es quadrada; de murs groixuts y sense cap elegancia. En una fatxada s'hi ovira una antiga finestra. L'interior, en la part baixa, la única accessible, está dividit en dugues peces, a la segona de les quals dona entrada una ample arcada. Ha servit llarch

(1) «Nos Martinus, etc.: ad servicia laude digna nobis animose prestita, diu est, per Guillem de Turrillis, quondam, militem, qui in servicio nostro apud *castrum destives* ducatus Athenarum finivit laudabiliter dies suos, etc.» Arx. Cor. Arag. Doc. 26 Octubre 1400. — D. del O. C.

temps de presó, y ningú reconeixeria en ella una ruina de l'esplèndit palau dels Sant-Omer. (Fig. 1.)

Per la llarga enumeració que acabem de fer, ja compendran els nostres llegidors que no volem intentar un estudi detallat de tots els castells mig-ivals de la Grecia continental durant l'època catalana. Això donaria lloch a escriure una voluminosa monografia, un vertader llibre. Sols ens proposem tractar en el present treball, no desde 'l punt de vista de sa construcció, sino del de sa significació històrica, dels castells més importants que per aquesta raó visitarem, si be menys detingudament de lo que haguessim volgut, durant el nostre darrer viatge a Grecia. Els estudiarem per l'orde mateix que en el nostre viatge els recorreguerem. D'ells ne traguem nombroses y belles vistes, degudes casi totes ⁽¹⁾ a l'expert Mr. Gustav Röhrer, fotograf del Institut germànich d'Atenes, que 'ns acompanyà en l'excursió històrica per l'interior de la Grecia ferma, treballant baix la nostra direcció.

Al donar an aquests castells el nom de catalans, no tractem de calificar d'una manera dogmàtica la seva procedencia. Eminents arqueòlechs estrangers y grechs, els batejen ab aquest nom, tal volta pera designarlos més comprensivament, o distingirlos dels franchs de la Morea o dels positivament venecians, que 's troben en els llochs y illes que per espay de llarch temps dominà la República de l'Adriàtich, y no hem d'esser nosaltres precisament els que 'ls hem de descalificar. Al contrari; fundades raons històriques y els curiosos datos, no pochs del tot inèdits, que anem a exposar, donen a una simple conjetura o tradició un caràcter de major probabilitat, que la mera suposició destituïda de tot fonament històrich, en que 's basa l'opinió sostinguda fins ara per alguns arqueòlechs de sa procedencia exclusivament franca.

I. — LIVADIA

Desde la més gran antiguitat fins a temps relativament moderns, se pot dir que Livadia no té historia, fora de la època catalana. Durant tot el primer periode clàssich no era més que un petit poble, sense cap importancia. La vila antiga, la *Mideia* homèrica, estava situada a dos kilometres al nord de la ciutat moderna. D'ella no 'n queda res. Tota la seva fama y sa prosperitat, li vingueren de la gorja infernal del Hercyna, y del oracle de Trofonius. En temps de Pausanias havia esdevingut la vila més floreixent de la Beocia, y en l'Edat Mitja la seva situació estratègica li tornà a donar alguna notorietat, emperò apenes tenim d'ella efemèrides històriques. En cambi en la època cata-

(1) Escepte dugues, degudes al nostre bon amich y company de viatge D. Ramón d'Alos, a qui regreïem desde aquí sos desinteressats serveis.

lana coneixem la seva vida política y social; les advocacions de les seves iglesies; els fets heròichs del seus defensors; els noms dels seus veguers y castellans y fins els de les principals families catalanes y gregues en ella establertes. Aquesta historia detallada y plena s'estén desde 1311 fins a 1393. Ja no sovintegen tant els datos en la època italiana, en que comença a figurar com un feu familiar d'Antoni Acciajuoli. De tot això n'hem de parlar més extensament en una monografia en curs de publicació ⁽¹⁾ y avuy tan sols ens limitarem a donar algunes notícies, relacionades principalment ab l'història del castell.

Livadia després de Tebes y Atenes, vingué a ésser el tercer nucli més dens de la població catalana establerta en els Ducats. Fou la seva capital militar, aixís com Tebes ne fou la civil y Atenes tingué la preeminència d'honor del títol ducal. Aquest prestigi li venia del seu fort y gran castell, situat en el centre mateix dels dominis catalans, en l'enforcat dels congostos del Parnàs y de la gran via del Nort, que unia 'l Ducat d'Atenes ab el de Neopatria. Livadia ademés, estava situada en mig d'una fèrtil y dilatada planura, y llavors com avuy li donava abundancia d'aigua el torrent caudalós del Hercyna, que devalla del Helicó, alimentat per fonts permanents, que tal vegada corresponen a les famoses de Mnemosyne y del Letheu (de la Memoria y del Oblit), que descriu Pausanias.

L'importancia estratègica del seu castell en temps dels franchs, no degué ésser molt gran, quan el príncep Otho de la Roche al principi de la conquesta, en 1214, el cedí a la Santa Sèu ⁽²⁾, y quan caigué en 1311, després de la batalla del Cefis, tan fàcilment en poder dels catalans. Es veritat que 'ls grechs favoriren la seva entrada, fatigats de la dominació borgonyona, lo que 'ls hi valgué que 'ls conquistadors els concedissin els privilegis de ciutadania franca, y el ésser regits per les *costums* de Barcelona. D'aquesta manera Livadia resultà la ciutat més catalana entre les gregues dels Ducats, mercès a la florida que tingué en ella 'l regisme municipal, y a la protecció y seguretat que li donaren les noves fortificacions que sens dubte en el castell alçaren els conquistadors. Livadia va atenyer a les hores l'importancia que conservà després, sobre tot en els temps de la dominació turca, y la que ara de dia en dia va conseguint, com centre de la industria del cotó conreuat sobre 'ls camps dessecats del Copais (Figura 2). Les interessants notícies, — que sense comprendre encara tot el seu valor — va sorprendre en la cancelleria de Palerm l'eminent historiador Hopf, que no va poder coneixer les més curioses del nostre Arxiu, el feren esclamar que l'existencia en temps dels catalans d'un orde de coses tan perfectament establert, com no 's troba baix cap altre do-

(1) La població dels Ducats catalans de Grecia. (*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1908. Any VIII, n.º 32.)

(2) Gregorovius. *Geschichte der Stadt Athen*, I, 326.

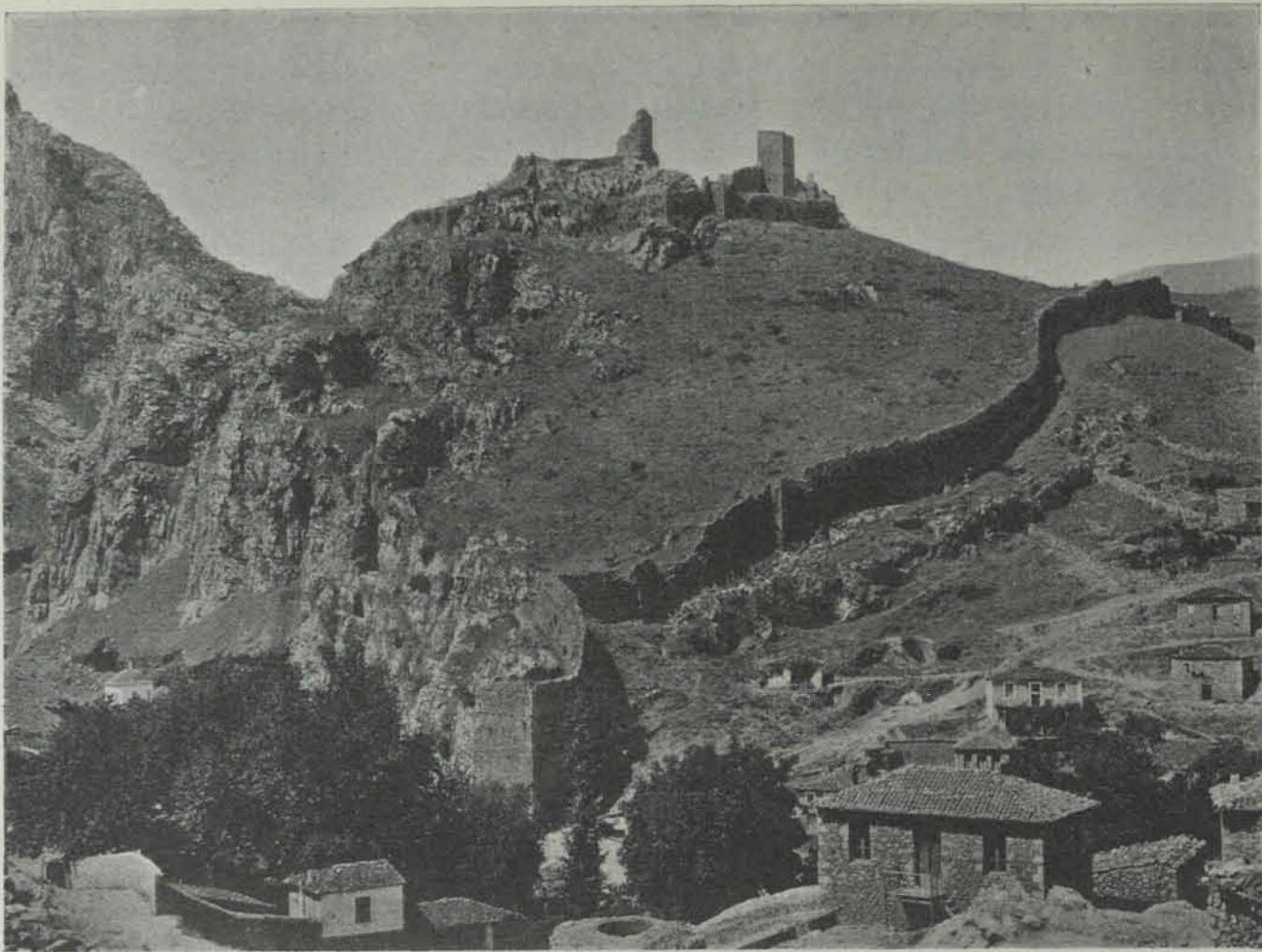

Fig. 3. — Vista del castell de Livadia y gorja de Trofonius.

minació estrangera de la Grecia, mostra que aquella suposada *República de lladres y malfactors*, sols prengué forma en el pensament del darrer duch francès d'Atenes, Gualter II de Brienne, que ab tanta tenacitat la combaté, y en el dels Papes que tant sovint l'excomunicaren ⁽¹⁾.

L'història heròica del castell de Livadia se desenrotlla en la época dels nostres antipassats. Com l'Acròpolis d'Atenes, ell resistí les escomeses dels cavallers franchs de Gualter II de Brienne en 1335, y si caigué en poder dels navarros fou perque la traició els hi obrí les portes. La defensa de Livadia en 1380, recorda la dels numantins. Abans d'acceptar el jou dels invassors, abandonaren les seves llars, cremaren els bens que no 's podien emportar y emigraren en massa al Negrepoint ⁽²⁾. El seu valent castellà y capità, Guillem d'Almenara, un dels més adictes a la causa de Pere III, fou mort a traició dintre del castell ⁽³⁾, y el barceloní Ferrer de Salona, que feia vint anys vivia

(1) C. Hopf. *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit...* Leipzig, 1870. T. VI, 453. (Allgemeinen Encyklopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Grüber.)

(2) Doc. de 8 de Maig de 1381. Arx. Cor. Aragó, reg. 1559, f. 3. — Vid. *Los Navarros en Grecia*, etc. Mem. de la R. Acad. de B. Letras de Barcelona, t. IV, 483.

(3) «... castellanus et capitaneus castrí et terre de la Levadia, qui proditorie fuit in nostro servitio intus

Fig. 4. — Torre y porta del darrer recinte del castell de Livadia.

en els Ducats, també 's distingí en la seva defensa, perdent tots els seus bens y escapant a penes de la mort ⁽¹⁾. El rey li concedí en recompensa dels seus serveis els nombrosos bens mobles y immobles, esclaus y servos, casals y camps, vinyes y terres que als termes y vegueria de la Livadia posseia 'l grech Rotari Gasco de Duraix, la traició del qual fou causa de la presa del castell pels navarros ⁽²⁾. En cambi al costat dels catalans combaté 'l feel livadès Constantí de Mauro Nichola, com en 1311 havia combatut son pare Nicholachi de Mauro Nicola, ajudant als grechs en la entrega del castell als invassors ⁽³⁾. El rey Pere III li agrai la seva lealtat, confirmantli 'l dret de ciutadania franca que 'ls Reis de Sicilia havien otorgat a la seva familia y concedintli l'escribania de la seva ciutat nativa ⁽⁴⁾. Als feels livadesos els otorgà la lliure poses-

dictum castrum interfectus. Arx. Cor. Aragó, reg. 987, f. 180 v. — *Los Navarros en Grecia*, etc. Mem. de la R. Acad. de B. Letras de Barcelona, t. IV, 443.

(1) «... nuper quando *castrum de la Levadia* fuit per inimicos nostros expugnatum et proditorie captum ubi vos pro defensione ipsius nostro servitio eratis, omnia bona que habebatis amissistis vixque vobis facultas mortis interitum evadendi...» Arx. Cor. Aragó, reg. 1559, f. 4. — *Los Navarros...*, Doc. n.º XLV.

(2) Arx. Cor. Aragó, reg. 1559, f. 4 (8 Maig 1381). — D. del O. C.

(3) Arx. de Palerm. Doc. de 29 Juliol, 1366. — Reg. Canc. VIII, 27 v. — D. del O. C. — Lambros: *Ελληνισμός*. 337.

(4) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 8 Maig 1381. — D. del O. C.

sió de tots els bens que tenien abans de l'ocupació dels navarros y els ratificà, com hem dit abans, els usos, constitucions y usatjes de Barcelona, ja concedits pels seus antecessors ⁽¹⁾. Emperò després d'aquella inesperada y terrible catàstrofe, l'universitat catalana de Livadia desaparegué per sempre. Quan el 1 de juny de 1380 els seus prohoms otorgaren poders al llur procurador Bernat Ballester pera prestar homenatge en nom seu al nou duc, En Pere 'l Cerimoniós, ho tingueren de fer en la vila de Salona ⁽²⁾; y quan en 1381 comunicà 'l rey als livadesos el nomenament de Rocaberti com Vicari general, tingué que dirigir-se no a la ciutat mateixa sino « als feels nostres tots aquells que son foragitats del *castell et terra nostra de la Levadia*, així franchs com grechs, qui son en Negrepont » ⁽³⁾.

Livadia desapareix de l'història en 1381 y ja no torna a figurar en les seves planes fins a 1392. Durant aquests deu anys no sabem per testimoni cert lo que fou d'ella; això es, fins a quan durà la dominació navarra; quan fou conquistada pels Acciajuolis; aixís com ignorem també si 'ls grechs comandats per Rotari Gasco pogueren deslliurarse dels mateixos enemichs que havien afavorit. Es de suposar, que aniria a parar al poder de Nerio Acciajuoli al emprendre aquest en 1385 la conquesta del Ducat d'Atenes.

En l'any 1390 la corona de Sicilia passà a D. Martí d'Aragó, fill del duc de Montblanch, anomenat també D. Martí, que després havia d'esser rey d'Aragó. El jove D. Martí esdevingué rey de Sicilia pel seu casament ab Donya Maria, la hereua d'aquell regne, que ab tanta gelosia havia reservat el rey Pere III per la seva familia, y an ell se consideraren anexionats de nou els restes que en Neopatria, Salona y Egina se conservaven dels antichs Ducats catalans de Grecia. El jove rey baix la tutela del seu pare, més enèrgich y actiu que 'l seu germà Joan I, tractà de reconquistar de nou y rescatar del poder de Nerio Acciajuoli aquells dominis, aprofitantse de la desorganització y desordes portats per la seva caiguda en poder dels navarros. Al efecte, nomenà Vicari general dels Ducats el 1.º de Setembre de 1392 an Pere de Fenollet, de la noble casa catalana dels vescomtes d'Illa y de Canet ⁽⁴⁾. En la guerra de reconquesta que llavors s'intentà, se presenta en escena un capità gascó, que havia format part de l'antiga Companyia navarra, y a qui els nostres documents califiquen d'*un dels majors capitans del Ducat d'Atenes*, anomenat Bertranet, el qual havia estat carceller de Nerio en el castell de Listrina (1390) ⁽⁵⁾. No es probable, per aquesta raó, que Bertranet Mota arranqués en 1392, per compte del mateix Nerio, la ciutat de Livadia de mans del turch Evrenos-Bey, que acabava de conquerir-la. En Bertranet s'aprofità sens dubte de l'anarquia

(1) Arx. Cor. de Aragó, reg. 1559, f. 3. Doc. de 8 de Maig de 1381. *Los Navarros en Grecia*, n.º XLIV.

(2) Ibid., reg. 1366, f. 79 v. Doc. de 1 de Set. de 1380. *Los Navarros en Grecia*, n.º XXXIX.

(3) Ibid., reg. 987, f. 176. Doc. de 31 Abril (sic) 1381. *Los Navarros en Grecia*, n.º III.

(4) Arx. de Palerm. Reg. Canc. XXI, f. 178 v. — D. del O. C. — *Opere scelte del Can. Rosario Gregorio*. — Terza edizione. Volume unico. — Palermo, 1858, p. 451.

(5) Lambros. *Εγγεγραμ.* III, 372.

regnant en els antics Ducats per pèndrela pel seu compte, o pera ajudar als capdills catalans que tractaven de recobrar lo perdut, auxiliats pels nuclis de Salona y Egina. Un d'aquestos capdills fou en Guillem de Torrella, que havia anat a Grecia en 1384 ab Albertí de Vilanova. D' en Torrella sabem, com hem vist abans, que intentà apoderarse de Tebes y que morí en l'atach o defensa del seu castell⁽¹⁾. El nomenament de Fenollet parla de castells y viles no ocupades pels enemichs, y dels subdits fidels residents en els Ducats⁽²⁾. Sigui com vulgui, lo cert es que a Bertranet Mota el trobem ab íntimes relacions ab en Guillem Ramon de Moncada (un dels individus de la familia del qual intentà casarse ab la jove Maria Frederich, Comtesa de Salona) y ab els Aliots d'Egina, quals antics serveis agraija encara en 1409 el rey Martí, antic regent de Sicilia y ja llavors sobirà d'Aragó⁽³⁾. La nova de la presa de Livadia per Bertranet Mota arribà a l'illa de Sardenya en la primavera de l'any 1393, per una nau de viscains que retornava del Ducat d'Atenes. El Governador d'aquella illa escrigué al rey Joan I haver sabut per el patró de la dita nau, que 'n Bertranet havia trobat en un lloch que prenguera recentment, el cap de Sant Jordi, tan desitjat pel pare d'aquell monarca català, y li deia que li seria fàcil haverlo si 's dirigia a Mossen Guillem Ramon de Moncada, gran amich d'aquell famós capità⁽⁴⁾. Aixís ho feu el rey Joan, el qual a més escrigué al seu germà el Duch de Montblanch, pera impedir que 'l conquistador de Livadia vengués la reliquia al rey d'Anglaterra⁽⁵⁾. Alguns anys després el rey Martí feia noves gestions per obtenirla, perque 's deia l'havien portada a Europa tres bisbes que acompanyaven l'Emperador Manuel II Paleòlech, de Constantinoble, ab l'intent d'obsequiarla al príncep que 'ls hi fes algun bé; «emperò, afegia, som duptos per ço com havem hoit dir que *aquest gasco que era senyor de la Levadia*, la havia liurat al emperador o empenyorat a venecians»⁽⁶⁾.

Livadia en 1394 caigué de nou en poder dels turchs comanats per Bayaceta⁽⁷⁾. No sabem si Bertranet y el seu amich Antoni Acciajuoli la rescataren tot seguit del terrible invasor, mes lo cert es que en el testament del primer duch florentí d'Atenes se llegeixen aquestes dugues curioses clàusules, una de les quals demostra que aquell havia sancionat les conquestes,

(1) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 26 Oct. 1400, ja extractat.

(2) Rubió y Lluch. *Catalunya a Grecia*. Biblioteca popular del Avenç, t. 49. — Barcelona, 1906, p. 62.

(3) Arx. Cor. Aragó. Doc. 25 Juny 1409. — D. del O. C.

(4) Ibid. Doc. de 13 Abril 1393. — D. del O. C.

(5) Ibid. Dos docs. de 13 Abril 1393. — D. del O. C.

(6) Ibid. Doc. 28 Juliol 1400. — D. del O. C.

(7) Chalcocondylas, p. 145, 213, citat per W. Miller, *The Latins in the Levant*. — Cf. Epirotica, 242. La presa de Livadia per Bayaceta deuria tenir lloch entre 20 Febrer 1394 a 25 Setembre 1394. En la primera de les dugues dates Nerio comunicava al seu germà Donat la caiguda de Salona y que 's preparava a la guerra contra 'ls turchs; «et apresso (d'emportarse la senyora de Salona) a preso tutto il suo paese, e sperasi lui venira piu inanzi. Il perche crediamo piu tosto la guerra che la pace.» Això vol dir evidentment que Bayaceta a principis de 1394, encara no havia invadit el Ducat. Vid. Gregorovius-Lambros, II, 652. — Chalcocondylas afirma que Bayaceta prengué Livadia avans de la mort de Nerio, que tingué lloch el 25 Setembre 1394.

fetes o no pel seu compte, del famós gascó ab el qual tal volta el seu fill Antoni havia intervingut en la presa o recuperació de Livadia.

«Item lassamo a nostro figlio Antonio *lo castello della Livadia* con tutte sue pertinentie et ragioni et tutto quello ch' appartiene a noi *della Livadia in la e che abbia lo ritratto et lo regimento della citta di Thebe.*»

«Item volemo et ordinamo che Baltrinetto di Salai (o Mota) debbia ricevere tutto quello che possedeva prima nell paese nostro» (1).

Antonio Acciajuoli fill bort de Nerio, fou senyor de Tebes y de Livadia desde 1394 a 1435, afegint desde 1405 an aquests títols el de duch d'Atenes.

Tal es la historia política de la vila y del castell de Livadia en el sigle XIV. Emperò per els catalans tenia ademés un especial prestigi, per guardarse en el darrer, com hem vist, el cap del venerat Sant Jordi, preciosa reliquia que cobejaren casi tots els Reis del casal d'Aragó, desde Pere III fins a Alfons V, «per ço com es cap, patró e intercessor de la dita casa», com deia en certa ocasió el rey Martí I al seu fill primogènit (2).

Abans de l'anexió dels Ducats a la confederació catalana-aragonesa, en 1354, el rey Pere III envià a Grecia el seu familiar Francisco Colomer, pera obtenir aquella sagrada reliquia, estotjada dins el castell de Livadia, y tanta importancia li donava, que prometia al Vicari general, Ramon Bernat de Sarbou, al mariscal Roger de Lluria, al Degà de Tebes, Miquel Oller, y a totes les universitats de la terra, que en el cas de conseguir el seu fervent desig, treballaria pera atenyer les dugues coses que més podien alegrar als catalans d'aquells llunyadans dominis del Reis de Sicilia: la suspensió del entredit religiós en que 'l Pontificat els tenia desde el seu establiment en Grecia, y una pau definitiva ab Venecia, la seva més tenaç y temuda enemiga (3). Si en mig dels rigors del porfiat siti del Alguer, pensava 'l rey en enviar una embaixada a Tebes per conseguir la testa del patró dels seus reialmes, no es d'estranyar que al anexionarse els Ducats a la seva corona, volgués tot d'una realisar el seu pensament. Per això, poch dies abans de partir el Vescomte de Rocaberti per anar a pendre possessió dels Ducats, li encarregava que li portés de retorn del viatge que feia pel seu servey, de la millor manera que pogués, *lo cap de Sant Jordi existent en Livadia* (4). Al any següent accedint a la petició del Bisbe de Salona, establí en el seu castell l'orde de aquell sant, y ademés manava al Vescomte de Rocaberti, a qui llavors creia en Grecia, que li indiqués quins cavallers hi podria ordonar ni quina renda els hi podria assignar (5).

(1) Buchon. *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies.* — Paris, 1845. T. II, 437. Aquesta frase que *possedeva primo nell paese nostro*, sembla ratificar la nostra conjectura de que Bertranet no lluità per compte de Nerio, sino per sí, o al servey dels catalans en la primera reconquesta de Livadia en 1392 abans de la invasió de Bayacet.

(2) Arx. Cor. Aragó, Doc. 21 Desembre 1399. — D. del O. C.

(3) Ibid. Doc. del Alguer, 1 Desembre 1354. D. del O. C. «pro habendo caput... beati Georgii, quod est in castro Livadie.»

(4) Ibid. Saragoça, 24 Juliol 1381. Reg. 1276, f. 9 v. *Los Navarros en Grecia.* Op. cit., doc. XXIX.

(5) Ibid. Valencia, 9 Maig 1382. Reg. 1274, f. 54. *Los Navarros en Grecia.* Op. cit., doc. XXVIII.

Per tan especial circumstancia volia 'l Rey que lo mateix que en els seus regnes d'ençà del mar, fos el castell de Livadia residència principal en els dominis grechs de l'orde de cavalleria del patró de Catalunya, de qual mantell blanc y creu roja investí als nobles D. Lluís Frederich y D. Joan Frederich d'Aragó, y Mossen Jofre Zarrovira, que ocupaven un lloch preeminent en la gerarquia feudal y s'havien distingit per sa singular adhesió a la seva

Fig. 5. — Roques Traquinianes y gorja del Esopos.

causa⁽¹⁾. No sabem per quina raó el Vescomte de Rocaberti, no complí l'encàrrech del seu sobirà. Acabem de veure quant s'interessà Joan I prop del valent capità Bertranet Mota, per recobrar aquella reliquia, y com els seus esforços se malaguanyaren tan inutilment com els del seu pare el Rey Pere III. Lo que se sap ab certesa es que 'l cap de S. Jordi va anar a parar a l'illa d'Egina, sens dubte en recompensa dels serveis prestats pel seu senyor Aliot de Caopena, casat ab una filla de Joan Frederich d'Aragó, an Bertranet, y al dit Aliot el demanà també més tard ab insistència el rey Martí d'Aragó. Per últim desde Egina fou portada a Venecia, en la meitat de la quinzena centuria⁽²⁾.

El castell de Livadia fou objecte d'especial cura per part dels Duchs sobirans y de la seva Universitat. Era una de les principals fortalises dels Ducats, d'aquelles que may eren enalienades dels dominis de la corona, posada al mateix nivell que l'Acròpolis d'Atenes y que 'l castell de Neopatria. Ni tan sols consentien respecte d'elles els concells de les més importants viles municipals, que 'l rey es reservés el dret de disposarne a son albir «quod castra Livadie et Neopatrie tineantur et remaneant in custodia predictarum Universitatum ad opus et pro parte Regie Curie usque ad beneplacitum Regie Majestatis», per el temor de que fossin entregades a un individu determinat, per alt y noble que fos, y arrencades del seu carrech y vigilancia.⁽³⁾

Foren castellans o governadors de la fortalesa de Livadia, individus de les families més importants dels Ducats, aixís d'origen sicilià, com català, tals com Arnau Terrades, Joan Bonacolsis de Mantua, Guillem Frederich d'Aragó, Francisco Lunel y Guillem d'Almenara. L'entrega del castell se feia ab so-

(1) Arx. Cor. Aragó. Reg. 1559, f. 8 v. Saragoça, 18 Maig 1381. *Los Navarros en Grecia*, Op. cit., doc. LI.

(2) Hopf. *Chroniques*, p. 202. Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno. «Ex Aegina insula, fu tolto la testa del glorioso martire et cavalier S. Zorzi, quod quidem caput Venetiam ductum ibique magnifice sepultum est.»

(3) Arx. de Palerm. Reg. Canc. IX, f. 107. Document publicat per Francesco Guardione: *Sul dominio dei ducati di Atene e Neopatria dei Re di Sicilia*. Palermo, 1895. Capítols de Tebes, de 2 de Janer de 1367. V ind.

lemnitat. De les formalitats de dit acte en veiem una prova en el nomenament de Francisco Lunel de Tebes, fet per el Rey, en vista de la demora de la universitat de dita vila de fer us del seu dret de designar la persona que havia de sustituir al noble Guillem d'Almenara. El castellà dimitent o remogut havia de rebre del castellà entrant l'acostumat jurament de fidelitat y además un inventari y acta de asignació, de la que se n'havien de fer tres copies, de les quals una devia remetres a la Cancilleria dels Ducats, y les dugues altres quedar en poder dels interessats (1).

De la custodia y fortificació del castell de Livadia, com de la dels demés de jurisdicció reial, cuidaven indistintament l'universitat o el Vicari general. Aquella proveia ab sollicitud de tot lo necessari an el castell, y com deien ab arrogancia al rey, en cap persona *quantumque sit splendida seu quevis sit alta* podria confiar més que en elles en aquest punt (2). El Vicari general, per altra part, era 'l que devia rebre y entregar els castells y fortaleses del domini reial, en nom del Rey, y anomenar els castellans, atribució que algunes vegades també 's reservava a les universitats. Aixís veiem quan el nomenament de Vicari general en favor de Matheu de Moncada, que el Rey mana a Jaume Frederich d'Aragò, que provisoriament desempenyava aquell càrrech, que li faci entrega dels castells de Livadia, Neopatria y Siderocastro (3). El Vicari era per fi el que devia cobrar les rendes y tributs reservats al fisch, tant per aplicarlos a la custodia y reparació dels castells com a les altres necessitats del públich govern (4). En tenim además una prova en el fet de que 'l mateix Mateu de Moncada baix pretext de que necessitava diners pera 'l pagament dels castellans y servidors dels castells dels Ducats, va vendre al encant publicament els bens del difunt Joan Sacco de Tebes (5). Es probable además que al castell de Livadia li fossin assignats pera la seva conservació, pels capítols de la universitat, com esdevenia ab 'l Acròpolis d'Atenes, certes donacions ilegals, com per exemple, les fetes a favor de la Iglesia «Item si alcun lexara alguns vilans ne possessions en lasgleia que dejen tornar en lo Castell de Cetines» deia un capítol, que hem esmentat més d'una vegada, dels que establí pel seu govern municipal la ciutat d'Atenes (6).

(1) Arch. di Palerm. R. C. VI, 62 v. Doc. de Mesina, 19 Janer 1374. D. del O. C. «factum de assignacione dicti castri tres quaternos consimiles formam presencium dicte assignacionis eiusdem arma et res predicta districte et particulariter continentes, quorum uno tibi sub sigillo dicti Francisci retento, et alio eidem Francisco sub tuo sigillo dimisso, tercium *cancellarie dictorum ducatum* mittas et facias pro parte nostre curie assignari.»

(2) Ibid. R. C. IX, 107. Guardioné, op. cit.

(3) Ibid. Prot. Reg. I, 309 v. Doc. de Catania, 24 Febrer 1365, III ind. D. del O. C. — «Et quia dicto nobili recepcio *castrorum Livadie, Neopatrie et Siderocastri* nostri domini eorundem ducatum a nobilibus et personis illa tenentibus ipsorumque custodia et conservacio nostre nomine majestatis inter alia signanter per nostram celsitudinem sunt comissa», etc.

(4) «Item quod castra et fortalicia nostro Demani dictorum Ducatum pro parte nostra recipiatis... Item quod excedentias et obventiones ad fiscum nostrum pertinentes... pro custodiis castrorum ac pro aliis supportandis oneribus vobis debeant deputari...» Arch. de Palerm. Prot. Reg. I, 108 v. Gregorio: *Opere scelte*, p. 357 y 358. Doc. de Siracusa, 16 Agost 1363. I ind. — D. del O. C.

(5) Ibid. Reg. Canc. VIII, 26 r. D. del O. C. Lambros: *Ἐγγράφαι*. III, 348. — Creiem que aquest fet de la incautació dels bens de Joan Sacco de Tebes, degué tenir lloch durant el primer vicariat de Matheu de Moncada, any 1359 a 1362, en que els seus soldats van esser derrotats per Roger de Lluria.

(6) *Los Navarros en Grecia*. Mem. de la R. Acad. de B. Letras de Barcelona, t. IV, 467.

Al conferir el Rey de Sicilia en 1366 a son parent Guillem Frederich d'Aragò, senyor del Estir, els oficis de la castellania, vegueria y capitania del castell y terra de Livadia, els hi encomanava d'una manera especial, encarregantli que s'hi trasladés personalment y que 'l rebés en nom seu y el custodiés diligentment de nit y dia ⁽¹⁾.

De l'importancia que el castell de Livadia va atenyer durant la nostra dominació, ne dona además testimoniatje, y no deixa d'esser un fet significatiu, el que se l'anomeni sempre en primer lloch en els documents de la cancelleria dels duchs de la nostra niçaga.

Sentim que la nostra incompetencia en l'ordre tècnich no 'ns permeti assenyalar la construcció de dit castell com d'origen català ab raons de caràcter arquitectònich. Mes es indubtable que 'l castell té un tirat mig-aval molt marcat y en tal cas, cap dels tres pobles llatins que dominaren en Livadia hi porta més títols històrichs que 'l català. El sabi historiador anglès Miller, tan competent en el coneixement d'aquella època, diu d'ell que es un noble monument del govern català ⁽²⁾. Lo mateix assegura Mr. Fougères, antich membre de l'Escola francesa d'Atenes ⁽³⁾. A nosaltres ens ha paregut veurehi portes, murs y torres semblants a les dels castells o antigues viles murades de la nostra terra: per tant, mentres no tinguem probes documentals més fortes que les que hem citat, considerarem com la més probable la opinió del origen català sustentada per ilustrats estrangers y conservada además per una vaga tradició.

El castell de Livadia produeix una impressió de bella y austera grandiositat, a la que hi contribueix la de les montanyes que li fan de majestuós respatller. Per una banda domina la pintoresca vila, ab ses blanques cases, penjades sobre 'l torrent del Hercyna, enfilantse per el vehí turò; d'una altre, sos murs cauen a plom sobre l'espadaada gorja de la Hercyna, el Styx infernal dels beocis. Està sobre del mont de Hagios Ilias a 402 m. d'altura. La major part dels seus murs se son conservats, y fan un bell efecte les seves masses mogudes, les portes badades y les torres que s'enlairen demunt d'aquelles àrides roques, que servien de clos a l'antich bosch sagrat, colcat al voltant del antre. Darrera de l'últim recinte del castell y per demunt de la torre d'homenatje, s'alça la punxaguda montanya de Leibethrios, que s'exten al mig-dia de Livadia, y com el puig del castell, forma part del sistema orogràfich del Helicó. Mirant el pregón y espadat avench del darrera, es compren al moment que aquella gorja imponent, brusquement tallada, es deguda a una violenta sotra-

(1) «... predictum castrum a servientibus ibi degentibus pro parte curie nostre recipias, illudque cum numero servientium ibidem deputatorum die noctuque diligenter custodias et facias custodiri ...» Arch. de Palermo. Reg. Can. IX, 65. — Lambros: *Ἐγγράφαι*, 379. — D. del O. C.

(2) Op. cit., p. 311. «The fine castle, wich still stands on the hill above Livadia, a noble monument of Catalan rule in Greece...»

(3) Op. cit., Paris, 1909, p. 298. «Au XIV siècle elle (Livadia) passa aux ducs d'Athènes, puis (1311) aux catalans qui y construissirent un chateau fort.»

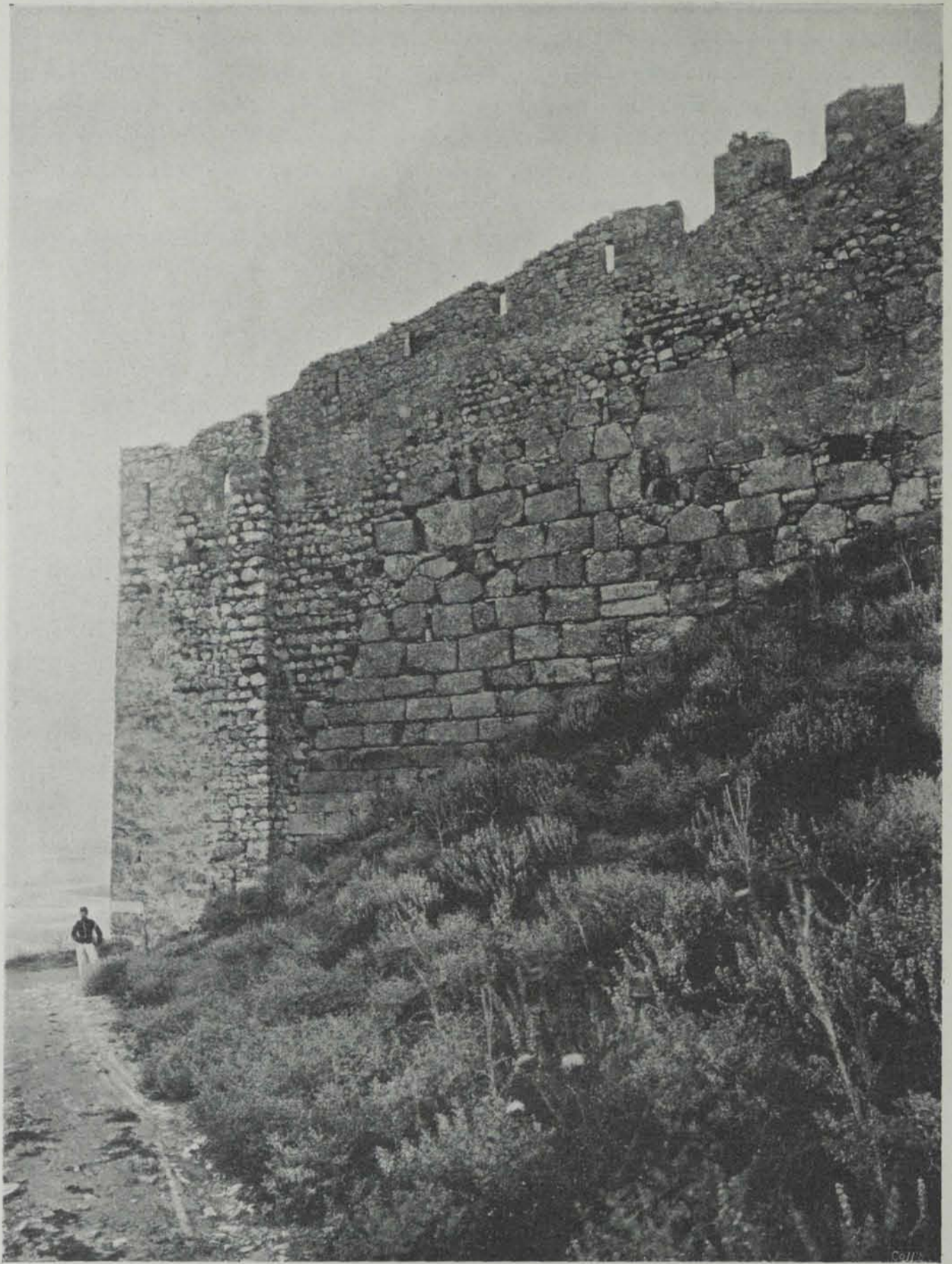

Fig. 6. — Mur oriental del castell de Lamia.

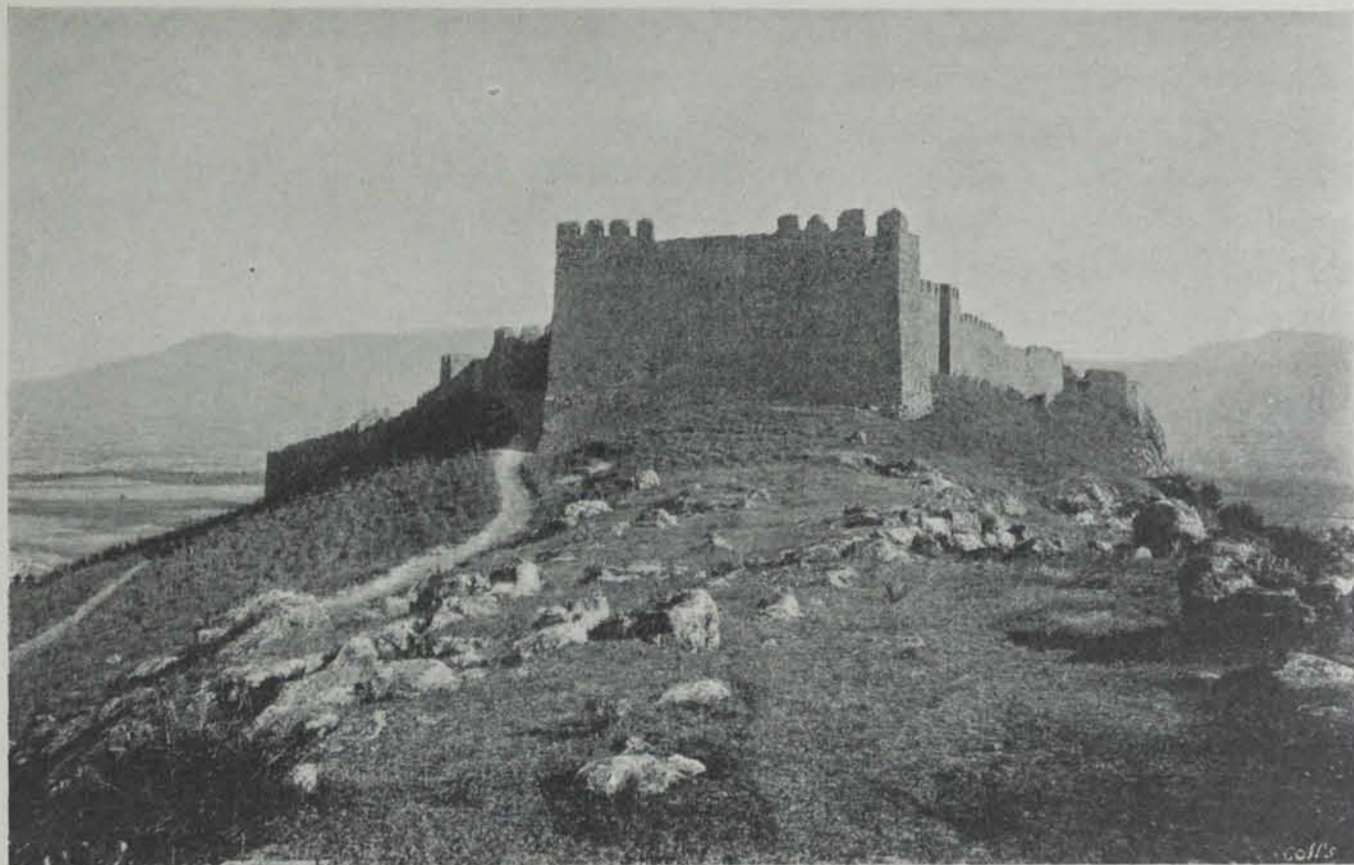

Fig. 7. — Banda septentrional del castell de Lamia.

gada volcànica de la montanya, que va arrancar-ne 'l troç menys ferm y menys rocós, que forma 'l puig de Sant Elias. Strabó y Pausanies ens donen oscures notícies, reveladores d'una antiga tradició, de catastròfichs moviments volcànichs en la Mideia dels Flegjons y Leibethryons.

Desde 'l peu del puig comencen les murades y fortificacions. Casi demunt del sagrat torrent y formant angle ab la gorja y el antre de Trofonius, y en la part més espantable del precipici, una poderosa torre quadrada s'alça a manera de clau mestre que defensa la roca y serveix d'apoy a la murada del primer recinte, que s'enfila fins al costat oposat (Fig. 3). Aquesta murada separa avuy el turó del castell, d'un altre un poch més baix sobre 'l que s'enfila, com ja hem indicat, la moderna vila de Livadia. El camí de pujada s'obre entre la primera murada y el pintoresch poblat que queda a la dreta, ab una ermita dedicada a Santa Agna. Desd'aquest punt, se té una bona vista dels recintes del castell, en la que 's destaquen la torre quadrada, la porta que dona accés al darrer clos, y l'enrunada torre d'homenatge. Abans d'aquest clos el més interessant de tots, hi ha un altre pany de murada, devant de la torre esmentada, que forma com una mena de baluart, al qual s'entra per una vella porta tancada per un gros forrellat. Els dos recintes superiors estan en el punt més espadat y prominent del puig; el primer en cambi segueix la vessant de la montanya que dona a la vila, en pendent bastant ràpida, cenyit per una murada molt separada de les altres dugues, sobre tot en la part inferior.

La porta del darrer clos està oberta; es rodona y té al costat una arrogant torre també quadrada. El temps ha rocegat els marlets que coronaven el mur en el que s'obre dita porta y els que adornaven el cim de la torre (Fig. 4). Una y altre estan bastant ben conservats, com en general tot el castell, a pesar del fort terratrèmol de 1894, del que patiren molt els murs, y a pesar del important paper que jugà en la guerra d'independencia de Grecia, oferint més d'una vegada refugi a la població grega contra 'ls atachs dels Turchs, com l'oferí també a la població franca y catalana en els setges que sofrí en l'Edat mitjana. Al costat de la torre de l'homenatge, bastant enrunada, sobre tot desde 'l cantó de ponent, hi ha una iglesia nova dedicada a Santa Sofia, advocació molt comuna en Grecia. Sota d'aquesta nova, sen hi troba un altre, al pareixer de l'època bisantina. Sols conté avuy un pobre altaret modern y casulà a Santa Bàrbara, per l'estil de la Panagia Spiliotitza, en la cova de la banda sur de l'Acròpolis d'Atenes. Es probable que aquesta iglesia la convertiren els catalans en un temple catòlich, y que en ella 's guardaria la famosa reliquia del cap de Sant Jordi. L'esmentada iglesia pel costat de ponent, està vora mateix de l'espadat cingle del famós antre de Trofonius. La torre de l'homenatge se troba situada també en lloch inaccessible. Desde 'l peu d'ella s'ovira una hermosa vista de la ciutat, una de les més encisadores de la Grecia continental; els ulls ademés es deliten contemplant les sagrades montanyes del Parnàs, del Citheró y de l'Helicó, y l'estesa planura del Copais, en la que 's donà la més cruenta de les batalles de la Companyia catalana.

La fama de Livadia, com hem indicat abans, li vé desde la més gran antigüetat per l'oracle de Trofonius y la gorja de l'Hercyna, y aquestos dos prestigis de temps tan reculats, son avuy un perill pel castell català, contra 'l qual hem d'alçar la nostra modesta veu. Els moderns arqueòlechs grechs s'encaparren de bona fe en esbrinar els llochs que ocuparen els santuaris del *Bon Geni* y de la *Bona Fortuna*, en fixar les deus de les fonts de *Mnemosyne* y del *Lethé*, en indrets que tan grans modificacions han sofert desde Pausanies, y en cercar el redòs del *bosch sagrat*. En quant a l'oracle de Trofonius, que feia la competencia a la Pythia de Delfos, els uns el cerquen en l'interior del castell català, a un quart d'hora de les fonts; els altres sobre 'l mateix cim del mont de Sant Elias. Aquestos arqueòlechs no hi ha que dir que consideren el nostre monument de l'Edat mitjana, que res important els recorda, com un estorb per les seves recerques y excavacions, y si comptessin ab suficients cabals, l'obra de destrucció s'haguera començada, com succeí ab l'interessant torre franca de l'Acròpolis atenesa. Alguns grechs ilustrats en la nostra visita a Tebes y Livadia, ens assenyalaren aquest perill y després l'hem vist confirmat en una monografia del livadés Dr. Gatsa, que hem llegit ab detenció, però sense convencens (1).

(1) Εἰδήσεις ἐκ τοῦ Τροφωνίου... ὑπὸ Εὐσταθίου Δ. Γάτσα. Ἐν Λεβαδείᾳ (1909).

No trobem gaire científica aquesta pruija de certs moderns arqueòlechs grechs, d'esborrar y destruir una plana certa de l'història de la seva terra, pera cercarne un altre de dubtosa. Hi ha en això quelcom de *chauvinisme*, més que d'amor patri seriós, com si l'història de Grecia se reduís únicament a dos períodes; al de les glories de Maraton y Salamina, y al de les hassanyes dels Canaris, Miaoulis y Tombasis, y com si 'ls grechs actuals no fossin més propers y més parents pel seu caràcter, religió y costums dels de l'època bisantina, que d'aquells dels reculats temps de l'Iliada y l'Odisea (1).

II. — SIDEROCASTRON (HERAKLEIA)

Del castell de Siderocastron se pot dir també que sols té història durant la dominació catalana. En les darreries del segle XIII el veiem citat per primera vegada, com constituent el dot d'una princesa bisantina, Elena Angelina Commeno, que en 1275 uní la seva sort a Guillem de la Roche, que més tard havia d'esser Duch d'Atenes (2). Siderocastron, Zeitun y Gardiki venien a esser una ampliació del Ducat franch a l'altre banda del Ceta, y com una anticipació històrica del futur ducat català de Neopatria. Quan morí en 1318 Joan II Angel es disolgué 'l poderós estat que havia fundat en la Thessalia, y el fort castell de Siderocastron passà llavors a les mans del Vicari general de la Companyia catalana, Alfons Frederich d'Aragó, que en la terra clàssica de Grecia continuà la heròica dinastia dels Entenza y Rocafort. Desde llavors Siderocastron fou inclòs en el Ducat català de Neopatria, constituït per les noves conquestes dels catalans en la Phtiotis y Thessalia.

La seva situació ha sigut molt discutida pels historiadors de la Grecia mig-eval. El que al meu entendre l'ha fixada ab més exactitut es Neroutzos (3). Buchon confongué el Siderocastron ab el castell de Sideroporta en el mont Knemidos enfront de la Eubea. Gregorovius (y la mateixa errada opinió vaig sostenir abans en un dels meus primers estudis sobre la Grecia catalana) (4), creia que era el castrum de Delphos o Arakhova en el Parnàs (5). Y no obstant, la verdadera situació de Siderocastron l'assenyala exactament l'anònim cronista francès del Llibre de la Conquesta, al referir ei camí que va seguir el Mariscal

(1) Aprofitem aquesta ocasió per manifestar nostre més coral agraiment al digne batlle actual de Livadia Sr. Jordi Korosos per l'interés ab que va facilitar l'estudi del castell en el nostre darrer viatge y per les senyalades atencions que 'ns dispensà. El Sr. Korosos segueix ab verdadera curiositat les nostres recerques relatives a la seva vila nativa, de la qual coneix perfectament l'història antiga y mig-eval.

(2) Gregorovius. *Geschichte der Stadt Athen*. I, 429.

(3) *Χριστιανικὴ Ἀθήνα*. p. 147.

(4) *Los Navarros en Grecia*, etc. Mem. de la R. Acad. de Barcelona. IV, p. 270 y 283.

(5) Op. cit., II, 168.

d'Acaya, Nicolau III Saint Omer, en 1304, desde Salona fins a Neopatria per orde del Duch d'Atenes, Guido III de la Roche, que havia declarat la guerra a la Despina del Epirus y Arta, Agna Paleologina Cantacuzeno. «Y partint de Salona, diu, arribà (Saint Omer) a Gravia, perque 'l seu cosí 'l Duch d'Atenes l'esperava feia una setmana al riu Ellada (Sperchius), sota Siderocastron. Al dia següent partí 'l Mariscal (desde Gravia) y passant per Siderocastron baixà a una gran planura y va arribar al riu Ellada junt al poble de Loutron», (1) o sigui a les aigües calentes de Neopatria, els actuals banys termals de Hypate, tan concorreguts a l'estiu, a una hora de distancia de l'actual vila del mateix nom.

Ara bé, afegeix Neroutzos, Siderocastron estava situat en el camí que condueix de Gravia a la planura del Sperchius, demunt d'ell y del estret congost que recorre el seu afluent Aesopos, en impetuosa torrentera. De tot això se dedueix que s'anomenava Siderocastron l'antiga forta ciutat d'Heraclea o Trachini, que dominava 'l magestuós estret que porta desde la plana del Cefis a la del Sperchius. Aquesta gorja del Esopos, avuy s'anomena Karvunaria. El torrent ocupa 'l fons entre les dugues imponents parets tallades a pich, o sigui, les antigues Roques Traquinianes. El llogaret de Mustapha-Bey ocupa aproximadament avuy la situació d'Heraclea Traquiniana, fundada en 427, abans de J. C., del recinte de la qual se veuen encara alguns restes, aixís com de la vella Acròpolis helènica, que dominava la població, ocupant l'espadat cim N. E. Es de suposar que demunt d'aquesta Acròpolis s'alçaria com en totes les demés gregues, el fort castell de Siderocastron, guarnit de grans torres franques, de les que no sé si encara sen conserven les ruïnes.

La descripció dels documents catalans confirma lo que diuen els geògrafs y historiadors moderns sobre 'l lloch del emplaçament de l'antiga Acròpolis d'Heraclea, que descobreix el viatger desde 'l rebord de les citades roques Traquinianes, quan dirigeix la mirada sobre la gorja profunda del Esopos (Fig. 5). Al demanar el Comte Lluís Frederich de Salona a Pere III que li plagués confirmarli perpetualment an ell y als seus, el castell de Siderocastron, se funda en que *es edificat en mig dels castells del dit magnífich, en via pública e en certs passos*. En efecte, Siderocastron està a un xich més de la meitat del camí que uneix Amphissa y Lamia, es a dir, els dos castells de Salona y de Zeitun, que pertenesqueren al darrer comte català de Salona. La *via pública* es la mateixa carretera que va avuy desde aquella població fins a la capital de la Phtiotis, passant per Gravia, Bralos y el Khani d'Alamanna; y els *certs passos* semblen denotar la gorja profunda de les roques Traquinianes.

L'actual camí de ferro de Livadia a Lamia no passa molt lluny de l'antiga Heraclea o del fort Siderocastron, y el viatger veu al tren atravesar l'Esopos

(1) Buchon. *Recherches historiques de la Principauté française de Morée et ses hautes baronies*. — Paris, 1845. T. I. p. 414.

Fig. 8. — Vista general de Neopatria.

per atrevits viaductes y per l'estret congost que separa 'l magestuós Æta del Callidromi, per un túnel de 2,110 m. continuat per un viaducte de 350 y altres 15 túnels ⁽¹⁾, constituint una serie de paisatges alpins admirables y que may més s'obliden ⁽²⁾.

Se designava entre 'ls catalans aquella fortalesa per lo escarpat de la seva posició, ab el nom de la *mola y castell de Siderocastro* ⁽³⁾, y se la considerava ademés com la clau del Ducat d'Atenes, perque efectivament se trobava situada en la frontera entre aquest y el Ducat de Neopatria. Per aquest motiu estava poblada ella y els llocs vehins per gent de la Companyia catalana ⁽⁴⁾, a fi d'assegurar més l'estabilitat y possessió dels conquistadors en les terres dominades. Prova palesa de que a Siderocastron existia un nucli important de població catalana, es la de que figura entre les cinch principals universitats

(1) Fougères. Op. cit., p. 284.

(2) Vid. la fotografia den R. d'Alos. Fig. 5.

(3) Arx. Cor. Aragó, reg. 1281, f. 13.

(4) «quod castrum Siderocastri existens in frontera *populatum est cum villis propriis hominum dictarum Universitatum*, et quia *clavis Athenarum ducatus* noscitur et habetur...» Doc. de 18 Maig 1367. Publicat per Guardione, op. cit. — D. del O. C.

dels Ducats, al costat de Tebes, Livadia, Atenes y Neopatria. Allí on més nombrosa era la població catalana, allí s'establí tot seguit un municipi, que reflectia en sa organització interna les costums, la vida política y social y les lleis de la terra d'on duia 'l seu origen. Siderocastron fou un d'aquests municipis nostrats, transplantats al bell cor de la Grecia clàssica, y apenes foren arribats a la presencia del rey Pere III els primers síndichs o procuradors dels Ducats, anunciantli 'l fet de la seva aneixió a la Corona aragonesa, s'apressà aquell a comunicar a les cinch universitats esmentades de Atenes, Tebes, Livadia, Neopatria y Siderocastron el nomenament del Vescomte de Rocaberti, com Vicari general y llochtinent seu en aquells estats ⁽¹⁾.

El castell de Siderocastron pertenesqué successivament a les dugues poderoses families dels Frederich d'Aragó y dels Novelles. Marino Sanudo diu ben clarament en sa epístola III abans citada, datada a Venecia en 1325, que Alfons Frederich havia conquistat Siderocastron y altres sis castells de la Blaquia, y que altres tres grechs s'havien repartit ab ell els dominis de Joan II de Neopatria: «est etiam quidam Græcus tertius qui vocatur Messilino (Esteve Melisseno) qui tenet castrum del *Castri* et de *Liconia* et videtur quod iste contraxit parentelam cum Catellanis, eo quod tradidit sororem suam in uxorem Marescalco Catellanorum (el Mariscal Ot de Novelles), et videtur fecerit ei fidelitatem» ⁽²⁾. El castell del *Castri*, que perteneixia a Melisseno, senyor de Demetrias, no es com se veu, el Siderocastron, conquistat per Alfons Frederich, ja que en un mateix document y a poca distancia se 'l cita ab noms y posseïdors diferents. *Liconia* (*Lechonia*) existeix encara junt a les ruïnes de Demetrias en la provincia de Volo; y també 's conserva *Kastri*, perteneixent avuy al Demos de *Kasthanea*, y que com hem vist estava no lluny de l'estany de *Boibeis*, junt als precipicis de les ramificacions occidentals de l'anomenat *Maurobounion* ⁽³⁾.

Per lo tant, el *Kastri*, que per el matrimoni de la germana d'Esteve Melisseno ab Ot de Novelles va anar a parar an aquesta familia, no fou el Siderocastron conquistat per Alfons Frederich, sino precisament aquest castell demunt de l'estany de *Boibeis* (*λίμνη βοιβείδος*), y que com hem indicat abans fou per aquesta raó anomenat pels catalans el castell de l'*Estanyol* o sigui de l'estany, que encara 's conservava en poder de la familia dels Novelles en temps de Pere III, quan se verificà l'aneixió a la corona aragonesa dels Ducats catalans.

En cambi el castell de Siderocastron fou un dels set castells, adquirits per dret de conquesta, y confirmats pel Rey de Sicilia a Alfons Frederich, que no

(1) La copia del document enviat es dirigida al municipi de Tebes y porta la data de 13 de Setembre de 1379. — «Item fuit facta similis littera sindicis, probis hominibus et universitati de Siderocastro.» Després estan citades les demés universitats de Livadia, Neopatria y Atenes pel mateix ordre en que les indiquem. — *Los Navarros en Grecia*. Mem. de la R. Acad. de Barcelona, IV, 446.

(2) *Secreta fidelium crucis*. Pars. IV, § 13, p. 68.

(3) Neroutzos, op. cit., p. 151.

pogué obtenir la concessió del de Neopatria (1). No sabem com després anà a parar a Armengol de Novelles, fill d'Ot del mateix cognom.

Sigui com vulgui, a mitja centuria 'l posseïa ja el dit Armengol. Durant el Vicariat de Jaume Frederich d'Aragó (1356-1359), sembla que tractà de ferse independent dels Ducats, en els seus dominis de la Phtiotis y Sur de la Thessalia. S'encengué una guerra violenta y Jaume Frederich l'arrancà per la força de les armes de mans del Armengol y el retornà al domini dels Ducats (2). Siderocastron passà de nou a la jurisdicció ducal, mes poch després caigué en poder dels albanesos, que pels anys de 1360 a 1361 feren una seria incursió en l'interior dels dominis catalans. Degué aquesta tenir lloch poch després de la batalla del Acheloos, que en 1358 els feu senyors de l'antich Despotat del Epiro, fins al punt de que 's pot afirmar que pels vols de 1362, tot el N. O. de la Grecia era albanès, excepte Lepant y Vomitza (3). Governava llavors els Ducats Mateu de Moncada, o millor son llochtinent Pere de Pou, que fou mort violentament per una revolució a Tebes, en la primera meitat de l'any 1362. Hopf assegura (4) que 'l jove Lluís Frederich logrà arrebatat de nou Siderocastron als albanesos. En 1365 el veiem altra vegada en poder de Jaume Frederich d'Aragó, a qui 'l rey manava que l'entregués junt ab els castells de Livadia y Neopatria al vicari Mateu de Moncada, que desde 1363 havia sigut investit, si bé nominalment, d'aquell càrrech (5). En l'any 1367 cessà en el seu càrrech de castellà de Siderocastron per la seva menor edat Lluís Frederich d'Aragó, y pera sustituirlo fou nomenat per tota sa vida castellà y capità de la famosa *mola*, el sicilià Nicolau de Sosa (6). A pesar d'aquest nomenament quedà aquesta dins la jurisdicció feudal de Lluís Frederich, lo qual prova que al morir son pare en 1366, passà al seu poder per via hereditaria. Així se desprèn d'una contestació del rey Frederich de Sicilia als capítols acordats per les universitats dels Ducats, en Tebes, el 2 de janer de 1367, y presentats més tard a la seva aprobació, en un dels quals manifestaven aquelles els temors de que 'ls castells de

(1) «el demunt dit senyor rey, pare meu, merce sua si ha provehit a mi en les parts de Romania de VI castells dels quals benignament ma feyta donación». Arx. Cor. Aragó. Cartes reials Alfons III, n.º 3280 provisional. — D. del O. C. — Rubió y Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, 1908. Vol. I, pàg. 96.

(2) «Castrum de Siderocastro quod nobilis Jacobus Frederici pater vester *via armorum* a manibus Ermengaudi de Novelles, quondam, eripuit et dómínio subegit Ducatum predictorum». Doc. de 17 Sept. 1380. — «Item humilment... fa saber lo dit magnífich (D. Lluís d'Aragó) com son senyor Don Jaume Frederich pare seu, quondam, de bona memoria, hagués conquistat lo castell de Siderocastro per *finá força d'armes* de poder de Nermengau de Novelles, quondam, lo qual era rebellat e encontre la senyoria Real e ducal.» — Doc. de 1.º Sept. 1380. — D. del O. C.

(3) W. Miller. Op. cit., p. 247.

(4) *Griechenland im Mittelalter*, VII, 19. No 's pot acceptar l'opinió de Hopf y altres historiadors que suposen que l'invasió dels albanesos a que 'ns referim tingué lloch en l'any 1366, ja que aquest any del govern de Roger de Llúria (1362-1370) ho fou de pau completa, y ademés perque Pere de Pou, que prengué algunes mides pera rebutjar dita invasió, morí en la primera meitat de 1362. No es ara ocasió d'insistir sobre aquéstos fets històrics. Me proposo parlarne més endavant ab detenció, ab l'ajuda de nous y curiosos documents que han esclarit l'oscur període del vicariat de Roger de Llúria.

(5) Arch. di Palerm. Prot. Reg. I, f. 309 v. y 310. D. del O. C. — Lambros. *Ἐγγράφα*, III, 302.

(6) Id. Reg. Canc. IX, 110 v. y R. IV, 136. Doc. de Messina, 17 Juny 1367. — D. del O. C. — Lambros. *Ἐγγράφα*, III, 309.

Livadia, Neopatria y adhuc el de Siderocastron, per la seva posició especial, fossin separats de la seva jurisdicció comunal. El rey els hi manifesta que en quant al castell de Siderocastron, no creia que fos un acte convenient treure'l del poder de Lluís Frederich, perquè 'l seu pare l'havia recobrat de mans de l'ocupant, y ara 'l mateix Lluís el retenia ab fidelitat y a disposició de la corona ⁽¹⁾. En dit castell posseïa abans d'aquesta època bens mobles y immobles, vilans y vilanes, micer Francesch de Castell, que comprà més tard Roger de Llúria y que més endavant manà 'l Rey Pere III d'Aragó, al dit Comte de Salona, que 'ls concedís al seu vassall Bernat Ballester en pagament de la missatgeria que li havia comanada ⁽²⁾.

Quan l'anexió dels Ducats d'Atenes y Neopatria a la Corona d'Aragó fou un fet, Pere III en atenció als grans serveis que li havia prestat el noble Lluís Frederich d'Aragó, especialment pels seus esforços en conseguir que 'ls Ducats vinguessin a la seva obediència, li concedí de tota sa vida 'l dit castell de Siderocastron, la qual confirmació havia demanada instanment el seu antich posseïdor, tant perquè estava situat en el camí que unia 'ls seus dos feus de Salona (la *Sola*) y Zeitun (el *Citó*), com perquè 'l seu pare l'havia guanyat per *finis forçae darmes* del poder d'Armengol de Novelles ⁽³⁾. Després de la seva mort que tingué lloch a mitjans de l'any 1382, el rey Pere III concedí també de tota sa vida y d'aquella manera que l'havia donat al noble D. Lluís Frederich, a sa única filla na Maria, la *mola e castell* de Siderocastron, ab la condició emperò de que portés a acabament el matrimoni fermat entre ella y el noble en Bernaduch de Rocaberti, fill de Mossen Dalmau, Vescomte de Rocaberti, Vicari general dels Ducats d'Atenes y Neopatria. El rey se dirigí llavors als feus seus els prohoms y universitats de Siderocastron, comunicantlos aquesta decisió seva, ab les condicions abans esmentades, contingudes en la seva lletra a Elena Cantacuzeno, viuda del Comte de Salona, manantlos que en el cas que la dita noble na Maria complís el dit matrimoni, y no en altra manera, la tinguessin per senyora y la obeïssin a ella o al seu tudor, com havien obeït al seu pare mentres vivia ⁽⁴⁾.

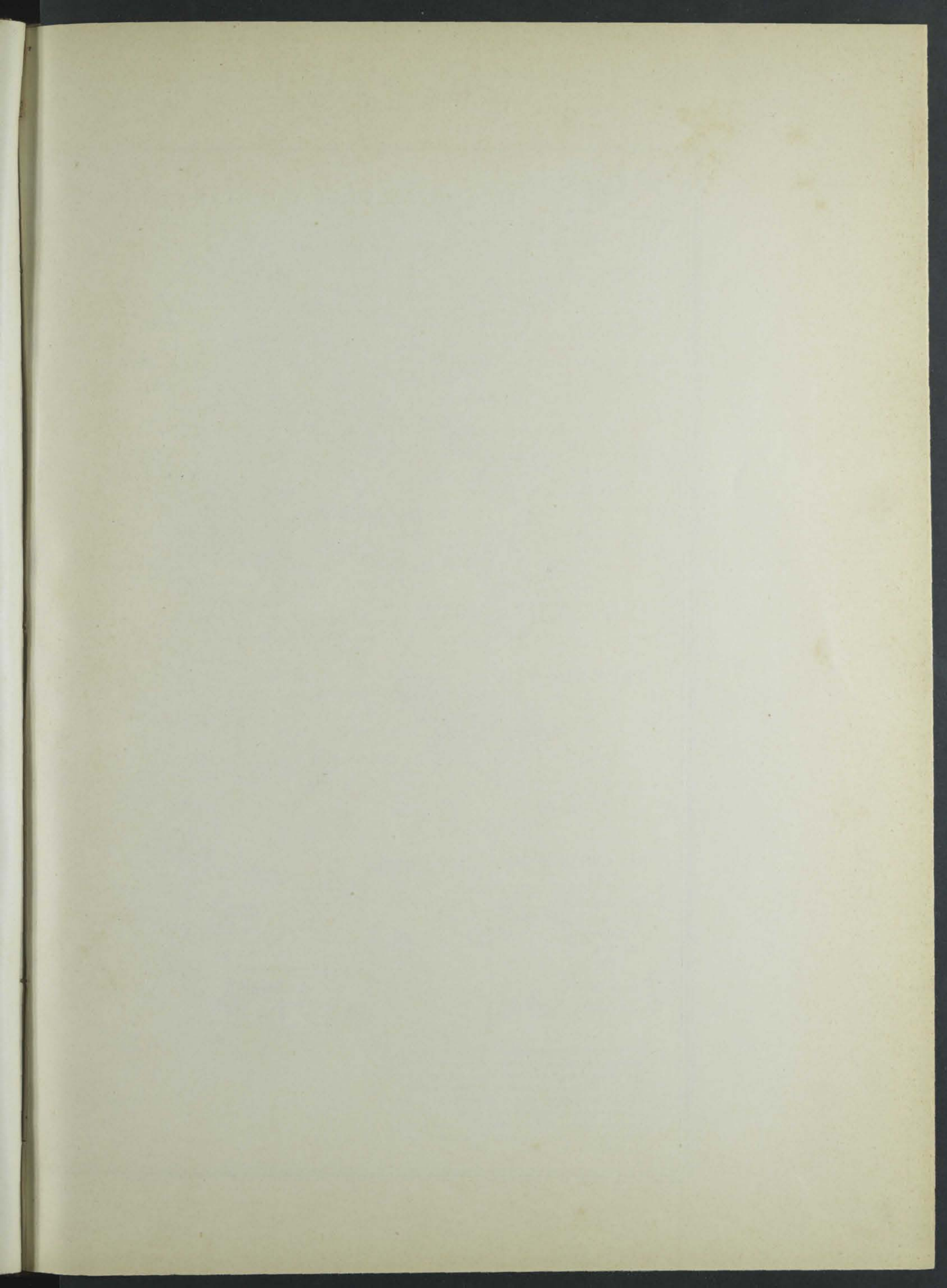
No es ara l'ocasió d'exposar els motius perquè no pogué realitzar-se aquest matrimoni, que tal vegada haguera salvat per la Corona d'Aragó el Comtat de Salona, o detingut quan menys la seva caiguda. El castell de Siderocastron no pogué incorporar-se als feus del dit Comtat y continuà formant part dels dominis ducals que en aquesta època 's mantenien encara per la Corona d'Aragó,

(1) «de castro Siderocastri non videtur conveniens ut illud tollatur a manibus sive posse egregii Aloysii Friderici, cum illud pater eius a manibus occupantis recuperaverat et ipsum idem Aloysius sub fide nostra remittit semper et teneat et disponat ad omne nostrum mandamentum...» Doc. Messina, 18 Maig 1367. — D. del O. C.

(2) Saragoça, 8 Maig 1381. — D. del O. C.

(3) «quod de tota vita vestra possitis habere et tenere castrum de Siderocastro, quod nobilis Jacobus Friderici pater vester via armorum a manibus Ermengaudi de Novelles, quondam, eripuit...» Doc. de Lleyda, 1 y 17 Set. 1380. — D. del O. C.

(4) Arx. Cor. Aragó; Doc. de Tortosa, 18 y 20 Novembre de 1382. — D. del O. C.

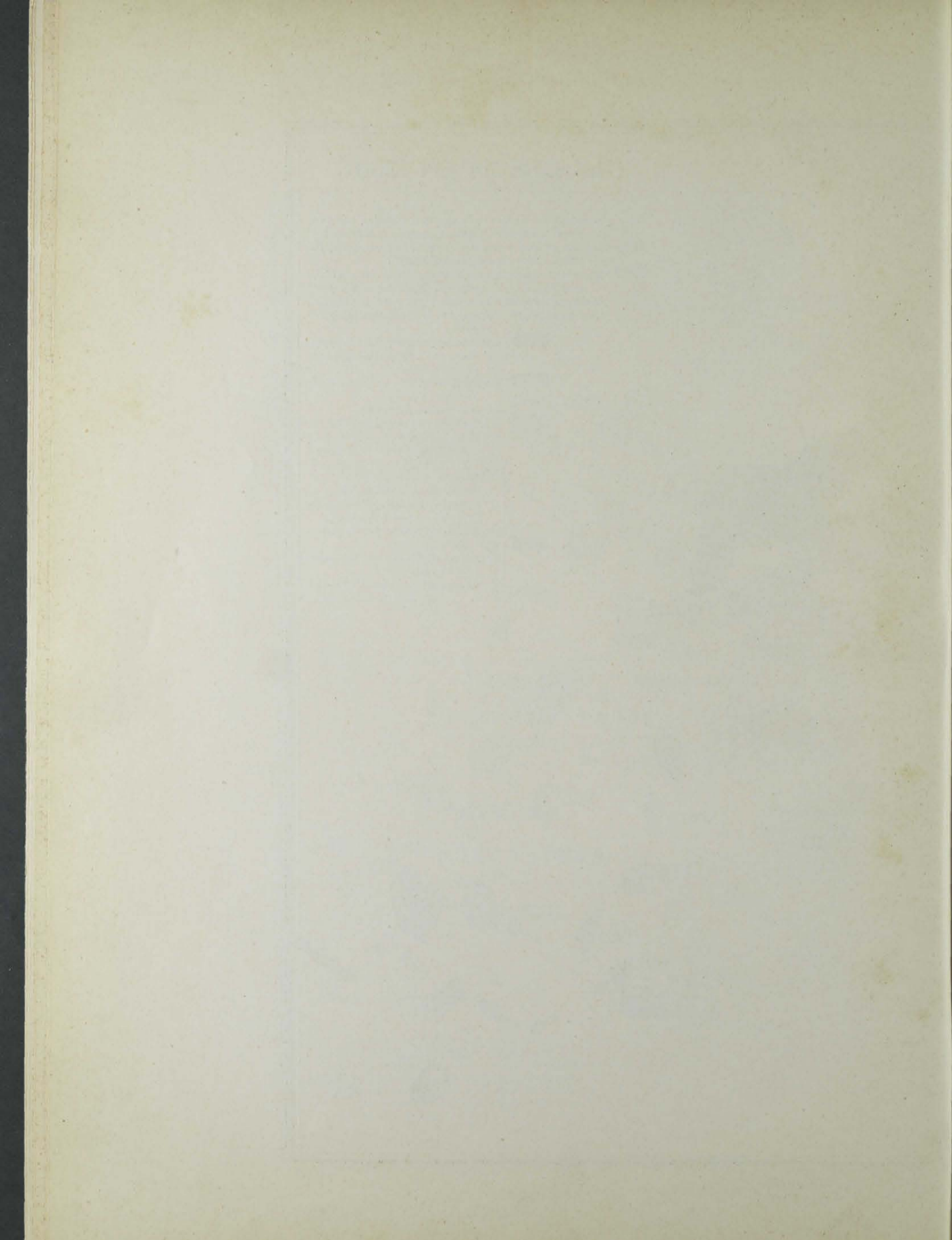

LA GRECIA EN 1330

- Imperi grech. — (Nord de la Blaquia y Joannina, illes Scati, Dromo, Spoll, Schir, Culuris y regió Sur de la Morea.)
 - Dominis de Joan II Orsini. — (Dispotat de Larra, Curfó, Pocriso, etc. Santa Maura, Jazanto, Compar.)
 - Dominis catalans. — (Ducats d'Athenes y Neopatria y regió Sur de la Blaquia, Eguena y Terça part meridional de Negrepont.)
 - Domini feudatari dels catalans. — (Marquesat de Bodonitza.)
 - Dominis angevins. — (Principat de la Morea, Xifellonia y Neopaton.)
 - Dominis dels Brienne, ducs d'Athenes abans de la conquesta catalana. — (Argens y Nápols.)
 - Dominis venecians. — (Fetèu, Negrepont, Coró y Modó.)
- Dinastes italians de les illes:**
- a) Sanudo. — (Ducat del Arxipèlech.)
 - b) Ghisi. — (Meitat de Serfane, Terça part septentrional de Negrepont, Tiu y Micola.)
 - c) Barozzi. — (Senturi.)
 - d) Premarini. — (Meitat de Cidia.)
 - e) Schiavi y Grimani. — (Co-senyors de Morigo, feudataris de Sanudo.)
 - f) Michieli. — (Quarta part de Cidia y Serfane.)
 - g) Carceri de Verona. — (Terç central de Negrepont.)
 - h) Giustiniani de Gènova. — (Quarta part de Cidia y de Serfane.)

y desde l'any 1382 res més sabem de la seva historia. Ni una sola vegada el trobem citat durant la dominació italiana y no coneixem la data de la seva pèrdua, ni les últimes vicissituds de la seva existencia.

III. — ZEITUN (LAMIA)

El castell de l'actual Lamia, capital del nomos de la Phthiotis, ocupa una hermosa posició sobre un contrafort de l'Othrys, en el mateix lloch de l'antiga Acròpolis helènica y del *Kastro* de la

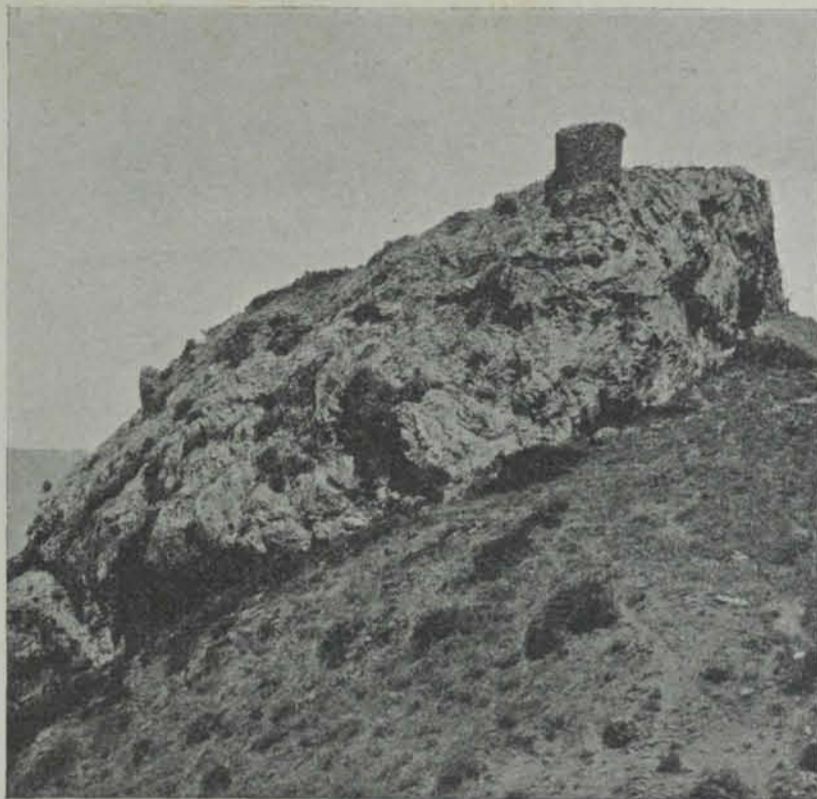

Fig. 9. — Torre franca del castell de Neopatria.

Edat mitjana. Domina la moderna y industriosa vila del mateix nom, una de les més importants de la Grecia renovellada, el nom de la qual ens porta a la memoria 'l record de les guerres lamiaques, de l'invasió romana de Flaminus, de Filipo de Macedonia, de la lliga etolia, y tants altres fets interessants de la època clàssica. En la bisantina perdé a la vegada sa importancia y el seu nom, y sols baix les dominacions llatines apareix altra volta en l'història ab el de Zeitun, segons sembla, d'origen eslau, transformat uns cops en el de Gipton o Gytona, de caient franch, o en el catalanesch de *Citó*, ab el que se 'l designa sempre en els registres de la nostra Cancilleria.

Es un dels castells més importants del període mig-aval. No obstant durant la nostra dominació no adquirí 'l relleu dels de Siderocastron, Livadia o Salona. No son més plenes les seves efemèrides durant el govern dels cavallers borgonyons, ⁽¹⁾ que fundaren en ell una baronia, compresa de primer en els límits dels reialmes de Thessalia o de Salònica, y més tard en els del Ducat d'Atenes, que en el temps de Ramon Muntaner s'estenia més enllà del Othrys, fins al port d'Armyros, saquejat per l'infant Ferran de Mallorca, al separarse dels Catalans de Galipol. De les mans dels Franchs passà a les d'aquets, y fou una de les poques regions de la Grecia continental que retornà als dominis de l'agonitzant imperi bisantí, abans de caure definitivament en poder dels Turchs. L'heròica guerra d'independència helènica tornà a donar a Zeitun un

(1) En una epístola d'Inocenci III s'anomena ja 'l «castrum de Situn super Ravennica».

nou prestigi històric, y sota els seus murs se repetiren altre cop els sagnants combats de les guerres lamiaques y franques (1).

Durant el temps dels catalans Zeitun o Citó no figura com Universitat al costat de les altres cinch ja indicades, sino com un feu baronial que casi bé no's desmembrà may dels dominis dels poderosos Frederichs d'Aragó, Comtes de Salona. El seu antich bisbat fou separat de l'Arquebisbat d'Atenes, després de la conquesta de la Phtiotis pels Catalans y va esser posat sota la jurisdicció de la Sèu arquebisbal llatina de Neopatria (2). Zeitun en efecte, pertenesquè al Ducat de Neopatria desde sa erecció, després de les conquestes d'Alfons Frederich d'Aragó, quant aquest capdill constituí dit ducat, aprofitantse de la ruina del principat bisantí de Joan II Angel. D'aquest principat formaven part, entre altres, les viles de Zeitun y Gardiki en el golf lamiach, les quals en premi de certs serveis, forent cedides per Joan I Angel als senyors de la Roche, Duchs d'Atenes. Més endevant en feu donació d'elles Guido II de la Roche a Bonifaci de Verona y d'aquest passaren al poder d'Alfons Frederich. Muntaner ens conta que l'amistat de Bonifaci ab els Catalans venia de temps y posà 'l segell an aquesta aliança, el matrimoni de sa filla Marula, — la bellesa de la qual tant alaba 'l candorós cronista, — ab Alfons Frederich d'Aragó (3). Bonifaci disminuí en favor d'aquest l'herencia del seu fill Tomàs, y Marula portà en dot al Vicari general de la Companyia els castells de Larmena y Karystos en Negrepont, la illa d'Egina y els drets sobre Citó y Gardiki en la terra ferma.

La pau ab Venecia permeté a Alfons Frederich aventurarse en noves empreses, y tal vegada pera ocupar els feus tesalis del seu sogre, intentà l'extensió del nou estat català més enllà del Ceta, fins a les planures de la Phtiotis y de la Thessalia. D'aquesta manera vingué al seu poder la ciutat de Zeitun en 1319, que 's conservà catalana fins a l'any 1393, en que 'l Bisbe grech Sabbas, famós per la seva depravada conducta (4), cridà als Turchs comanats per Bayacet (5), als quals a son torn expulsà en 1403, després de la mort d'aquest, Theodor I Paleòlech, dèspota del Peloponès, tornant Lamia a esser bisantina.

Segons Hopf (6), a la mort d'Alfons Frederich en 1338, heretà 'ls feus de Karystos y del Citó el seu fill Bonifaci Frederich d'Aragó, personatge turbulent

(1) Φθιωτίς ή προς Νότον της Όθρουος... υπό Ιωάννου Γ. Βορτσέλας... Αθήναις, 1907, p. 360 a 452.

(2) Neroutzos; op. cit., p. 192. Com de costum, no indica la font d'on treu aquesta noticia.

«Item l'arcabisbat de la patria, e aquest ha un sufragani ço es lo bisbe del Citon qui es dintre del ducam de la Patria.» Arx. Cor. Aragó, reg. 1559, f. 1. — Aquest es l'únich dato que tenim del Bisbat català del Citó. Un dels prelatos llatins de dita diòcesis en temps dels Catalans, fou Lucas de Mannellis o Manelli (1344-1353), O. P., autor d'un comentari llatí sobre Séneca, que fou traduït al català en el mateix sigle XIV ab el títol d'Exposició de tots els llibres de Séneca, feyta per frare Luchas bisbe auximense, del orde dels Preycadors al senyor papa Clement VI. La obra fou escrita en llatí en el pontificat de Clement VI (1342-1352), per lo tant en la època en que Manelli era bisbe de Zeitun, abans de serho de Ozimo, en l'Italia meridional. — Fra Lucas Manelli morí en 1364. (V. Morel Fatio; *Grundriss der Romanische Philologie; Katalanische Litteratur*; III, 103. — Eubel; *Hierarchia Catholica medii aevi*. Munster, 1898; I, 195).

(3) Crónica de Muntaner, Barcelona. 1886. Cap. 243.

(4) Βορτσέλας; op. cit. p. 357. — Gregorovius; *Geschichte der Stadt Athen*. II, 95.

(5) Hopf; *Griechenland im Mittelalter*, VI, 61.

(6) Hopf; *Chroniques greco-romanes*, p. 474.

d'aquella època, educat en Sicília a la Cort del seu oncle, el rey Pere II ⁽¹⁾, que 's barreja allí en les lluites encarnisades entre la facció catalana y la *llatina* o siciliana. Al retirarse als seus estats de Grecia, continuà la seva agitada vida política, prenent partit a favor dels rebelles contra alguns dels Vicaris, y en particular contra 'l darrer de la terra, el seu nebot, el Comte Lluís Frederich d'Aragó. L'afirmació de Hopf, seguida per Miller ⁽²⁾ y altres eminents historiadors de la Grecia mig-eval, no la trobem confirmada fins ara en cap document del nostre *Diplomatari de l'Orient Català*.

Dels que hem recullit es desprèn clarament que Zeitun passà al poder de Jaume Frederich d'Aragó, sens dubte, després d'haver pertenescut al seu germà gran, Pere Frederich. En el testament d'Alfons Frederich s'instituia hereu universal en els seus bens feudals (y Zeitun sempre ho fou), al primogènit Pere y s'ordenava que en el cas que aquest premorís sense hereus llegítims, el substituís en l'herència el segon nascut, Jaume Frederich. Com la condició d'aquesta substitució se realisà en 1355, Joan Frederich d'Aragó, germà dels dos abans esmentats, suplicà al Rey Frederich III de Sicília que concedís al segon, Jaume Frederich, les terres de Salona y Lidoriki, ab llurs castells y pertinències ⁽³⁾, que li corresponien en virtut de la mort del predit primogènit, que tingué lloch en aquell mateix any. Consta en efecte per un document molt posterior, que 'ls castells de Salona y Zeitun foren conferits al dit Jaume Frederich d'Aragó ⁽⁴⁾. A la mort d'aquest en 1365, y no en 1367, com suposa Hopf ⁽⁵⁾, degueren passar immediatament aquells castells al seu unich fill Lluís Frederich.

El fonament de l'adjudicació que 's fa del castell de Zeitun a Bonifaci Frederich d'Aragó, estriba, si no 'ns equivoquem, en certa concessió an ell feta per Frederich III de Sicília, de la torre de Giffina segons Hopf, o de Gittina, com vol Neroutzos ⁽⁶⁾, que s'ha volgut identificar erradament ab el castell del Citó, anomenat també pels franchs Gipton o Gyptona. En cas d'esser certa aquesta identificació ¿com s'explica que a Bonifaci d'Aragó, suposat senyor del Citó desde 1338, se li concedís altre vegada en 1366? En el document esmentat, erradament aplicat a Zeitun, Bonifaci demana al Rey que li entregui «turrin que dicitur Giffinam positam in eodem Ducatu (Athenarum) que fuit dicti Petri» (de Pou), en compensació de la quantitat de 5.000 perpres que 'l dit Pere de Pou, quan fou llochtinent de Vicari (1361-1362) arrebatà violentment a Jaume Frederich d'Aragó, al que havia desposseït també dels castells de Salona y Li-

(1) Hopf; *Dissertazione documentata sulla Storia di Karystos*. Venezia, 1856, p. 42.

(2) *The Latins in the Levant*, p. 267.

(3) G. Cosentino; *Codice diplomatico di Federico III*. Palermo, 1885; f. 27. Messina, 7 Desembre de 1355. — D. del O. C.

(4) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 17 Set. 1380. D. del O. C.: «quod nobilis Jacobus Frederici de Aragonia, cuius erant loca dal cito et de la sola...»

(5) Hopf; *Chroniques*, p. 474.

(6) Op. cit., p. 189, nota.

doriki. Per obtenir aquesta compensació alegava Bonifaci que 'l seu germà li havia cedit en vida tots els bens y drets que tenia *in ducatu Athenarum* (1). Aquesta torre, donchs, degué estar situada en el Ducat d'Atenes (ignorem quina sigui la seva correspondència actual), no en el de Neopatria. Pera afirmarho ens fundem en primer lloch, en que tots els documents de l'època designen l'important castell del Citó ab el nom de *castro*, que es el que realment li correspon, may ab el de torre, y además sempre ab el nom *dalcito*, del *Citó*, *castru Citonis*, *lu citon*, etc., may ab el de torre Gittina o Giffina, que indica una construcció militar menys important y més modesta. En segon lloch, y aquest es l'argument de més força, ens fundem en el següent fet. El 5 d'Octubre de 1366, cabalment *dos mesos* després de la concessió de la torre Gittina (2), el rey Frederich de Sicilia, com Duch d'Atenes, en feu una altre a Nicolau d'Ardoyno, de Tebes, tan favorescut pels serveis que prestà en aquest temps a la corona, de tots els bens y drets que 'l difunt Armengol de Novelles tenia en Neopatria y en el mateix territori del Citó: «quodque idem Nicholachus ab eodem primo septembris usque ad nostre beneplacitum maiestatis tenebat atque possidebat... in territorio *lu citon*» (3). Molt estrany seria que en dos documents tan acostats de data y sortits de la mateixa cancelleria, donessin a un mateix lloch dos noms tan diferents. Mes, encarà hi ha un altre circumstancia que prova que 'l castell y son terme no s'havien separat may del govern de Lluís Frederich d'Aragó, que l'adquirí sens dubte, per institució hereditaria. El rey Frederich de Sicilia ho creia aixís, quan en la mateixa data, es considerava obligat a notificar als tudors de Lluís Frederich, llavors menor d'edat, l'orde que hem citat donada al Vicari general Roger de Lluria, respecte a Nicolau Ardoyno, encarregantlos que fessin efectiva la donació abans esmentada, y no li possessin cap obstacle, a pesar de radicar en la jurisdicció feudal del dit Lluís Frederich: «ad suplicationem prefati Nicolahi asserentis predicta bona in literis contenta, fore posita atque sita *infra tenimenta atque pheudorum dicti nobilis Frederici in CASTRO CITONI*» (4). Bonifaci Frederich heretà donchs dels seus parents Karystos, la illa d'Egina y altres bens importants en la terra ferma del Atica (5), no en la de Neopatria, sobre la qual tingueren principalment jurisdicció els Novelles y les dugues branques majors dels Frederichs d'Aragó.

També es un error, portat per la confusió entre Gittina y Zeitun, el suposar que 'l castell de l'antiga Lamia hagués pertenescut may al tirà Pere de Pou. De les seves persecucions y violencies ne patiren principalment Roger de Lluria y Jaume Frederich, al que desposseí dels seus castells de Salona, Lidoriki y

(1) Arx. Palerm. Messina, 3 Agost 1366. — Reg. Canc. IV, 127. Lambros: *Ἐγγράφα*, 343. — D. del O. C.

(2) Vid. el anterior document de 3 Agost 1366 en el que 's concedeix a Bonifaci d'Aragó dita torre de Gittina.

(3) Arx. Palerm. Messina, 5 Oct. 1366. — Reg. Canc. X, 11. — Lambros: *Ἐγγράφα*, 242. — D. del O. C.

(4) Arxiu Palerm. Messina, 5 Oct. 1366. Reg. Canc. X, 11 v. — Lambros: *Ἐγγράφα*, 243. — D. del O. C.

(5) Hopf; *Dissertazione documentata...*; p. 42.

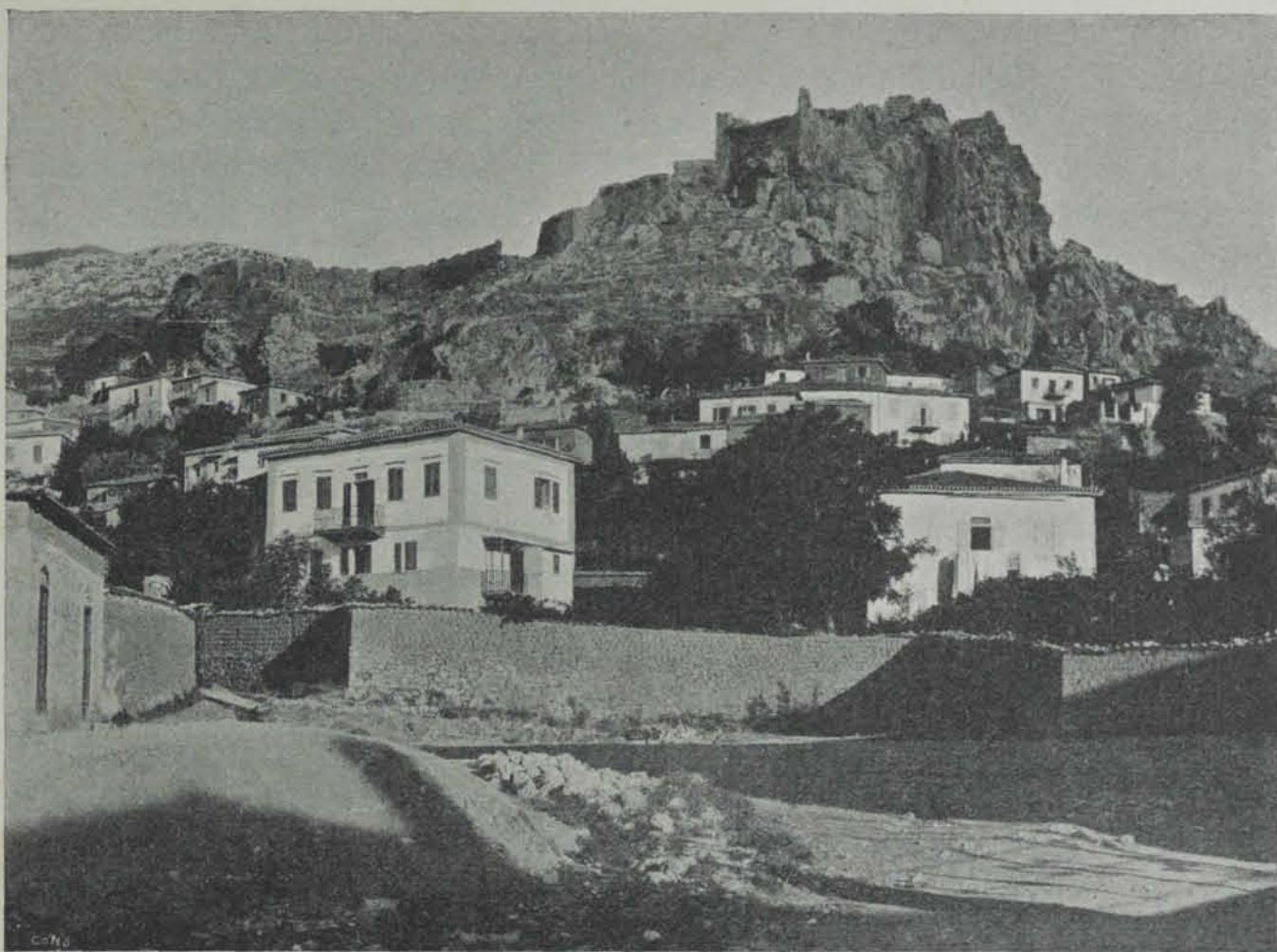

Fig. 10. — Castell de Salona

Vitrinitza ⁽¹⁾, però sembla que la seva jurisdicció no s'estengué al ducat de Neopatria.

A la mort de Lluís Frederich, poch temps després de la partida del Vescomte de Rocaberti de Grecia, la baronia y castell del Citó passaren a mans de la Comtessa viuda de Salona, Elena Cantacuzeno, per esser menor d'edat encara la Comtessa pubilla, na Maria Frederich d'Aragó. Un document de 1384 en que Pere III comunica a la primera que tot seguit hagi finides les Corts de Fraga, enviarà altre cop als Ducats al Vescomte de Rocaberti, està endreçat a dita Comtessa en la següent interessant forma: *Dirigitur nobili Eleni Assanina Despina, Comitisse de la Sola e del Citó* ⁽²⁾. La mateixa dedicatoria trobem en altra lletra de 1387, en que 'l rey Joan se queixa a la noble dama de les projectades esposalles entre sa filla y el noble Guillem Ramon de Moncada ⁽³⁾. Passada aquesta època, el nom del castell o baronia del Citó, no torna a sortir en els registres de la cancelleria catalana.

(1) Arx. Palerm. Reg. Canc. IV, 127. — Messina, 3 Agost 1366. — Lambros: *Ἐγγράφα*, p. 343. — D. del O. C.

(2) Arx. Cor. Aragó: Doc. de 30 Maig 1384. — D. del O. C.

(3) Ibidem. Doc. de 7 Novembre 1387. — D. del O. C.

No 's pot afirmar, ni tampoch negar ab certesa, que dit interessant castell continguí materials de la època catalana, però aquesta opinió que sostenen Buchon ⁽¹⁾ y Miller ⁽²⁾, no està desproveïda de fonament. Els datos històrics que aduim proben que Zeitun no fou en temps dels nostres antipassats un lloch insignificant. En la regiò de la Phtiotis, la situació de la fortalesa al peu del Othrys, y en front del golf lamiach, era tan estratègica com la de Neopatria en els contraforts del Æta. Els dos castells eren les claus mestres que tanquen y defensaven els dos extrems oposats del Ducat de Neopatria, per la part de mar y per la de terra.

Es, donchs, més que probable que 'ls Catalans el fortifiquessin, per la seva escaienta posició en la frontera de la Thessalia, y ab més motiu que 'ls franchs, perque la posseïren més de setanta anys, en tant que 'ls segons sols la tingueren trenta cinch. La construcció, que es la més ben conservada de tots els castells que hem visitat, porta la petjada dels diversos pobles que l'han ocupada. El mur interessantíssim de l'angle meridional de la banda de llevant, el més majestuós y enlairat de tots, y que recorda els dels castells dels creuats de Palestina, té un pany considerable de carreus dels primers temps helènics (Figura 6). La part superior y els baluards interiors son franchs o catalans, y dintre del recinte, el fort que talla cap al sud la murada exterior y altres adicions, les considera Buchon de la època turca ⁽³⁾. Desde dalt de la torre de la banda septentrional, la vista s'exten sobre la planura del Sperchius y el vast y pintoresch horitzó que tanquen d'una part el golf Maliach, la illa de l'Eubea y de l'altra 'ls cims del Parnàs, del Helico y del Æta. (Fig. 7.)

IV. — NEOPATRIA (HYPATE)

Després d'Atenes cap ciutat de la Grecia continental té pera 'l català un prestigi més gran que la de Neopatria. Vingué a esser com la segona capital dels nostres dominis helènics, y va donar an els sobirans de la nostra niçaga, y adhuc després an els reis espanyols la meitat del pompós títol ducal grech, que no fa pas gaire temps encara ostentaven en el llenguatge de gala cancelleresch. May fou oblidat aquest títol y fins la poesia s'encarregà de recordarlo. En els versos del poeta Diego del Castillo a la mort d'Alfons el Magnànim trobem aquesta prosaica alusió:

El tu Rosellón, la tu grande Atenas
la tu Neopatria, y tierras tan buenas
porque non te prestan salud nin clemencia?

- (1) Buchon. *La Grèce continentale et la Morée*. Paris, 1844; p. 326.
(2) *The Latins in the Levant*, p. 327.
(3) *La Grèce continentale et la Morée*, p. 326.

L'actual ciutat d'Hypate, que té unes 1,500 ànimes, algunes menys que quan la dominació turca, per haver emigrat d'ella després de l'independència tota la població musulmana, està situada exactament en el mateix lloch de l'antiga, — el nom de la qual ha pres de nou — en una riallera estribació del Ceta, fentli com de respatller cap a la banda de l'Orient un enlairat montícul cònic, que sembla arrencat de la montanya per el cop d'una gegantina destrurada. Desde ell y son inexpugnable castell, governaren de primer els *veguers* catalans y més tard els *pachàs* turchs, una població mixta de Valachs y Grechs, successors d'aquells famosos Mirmidons, que foren conduïts per Aquiles al setge de Troya.

Aristòtil ja 'ns parla d'ella y després la veiem figurar en la guerra dels Etolis y del seu aliat Antíoch, rey de Siria, contra 'ls Romans. Fou una de les capitals de la lliga etolia y llavors, segons sembla, se construïren les antigues muralles de la ciutat, de les quals encara en sa banda oriental se veuen restes de colossals carreus. Quan Justinià fortificà les ciutats de la Tesalia y els castells de Siderocastron, y de les Termòpiles, per lliurarles de les escomeses dels pobles eslaus, l'antiga Hypate es una de les especialment mencionades pels escriptors bisantins ⁽¹⁾. Es més que probable que les seves defenses s'aumentarien quan el sebastocrator Joan I Angel va fundar en 1271 entre l'Olympo y el Parnàs, un principat compost de la Tesalia meridional o Megaloblaquia y de les terres dels Locris Ozolis y de la Phtiotis, fentne capital del nou estat bisantí, que va durar prop de quaranta set anys, l'antiga Hypate, ja ab el nou nom de Neopatria. No es possible tampoch que deixessin de fortificarla 'ls catalans, que hi establiren durant setanta anys la capital del seu segon domini grech, y en tenim una prova d'això en el llarch siti que sostingué el seu valent capità Andreu Çavall, en 1390, contra les hosts del grech Micer Arner. El document de l'època, en el que no 's fa menció del castell sino sols de les defenses de la ciutat, prova que la de Neopatria estava llavors murada ⁽²⁾.

Més d'un sigle abans, en 1275, quan Neopatria fou sitiada per l'emperador bisantí Joan Angel Paleòlech, pogué resistir llarch temps a un exèrcit de 30.000 homes, fins que acudí en son auxili, cridat pel seu sebastocrator Joan I Angel, el duch Joan de la Roche, que la deslliurà ab l'esforç de sols 500 cavallers. Llavors es fama que el duch francès, recordant segons uns, una frase de Diògenes Laerci, segons altres un passatge d'Herodot ab motiu de la defensa de les Termòpiles, o una dita popular, exclamà en llengua grega al veure 'l nombros exèrcit sitiador: Πολὺς λαὸς, ὀλίγοι ἄνθρωποι, aixó es: *molta gent y pocs homes* ⁽³⁾.

(1) Βορτσέλας, Φθιωτις, p. 238.

(2) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 3 de Janer de 1390. — D. del O. C. — En la lletra del rey Joan I al capità català, s'hi llegeix aquest curiós passatge: «Entes havem que vos sots aquí en la ciutat nostra de la Patria asseiat per micer Arner... perquè us pregam e manam que vos vos esforcets a tenir bones guaytes e demfortir la ciutat com mils puxats...»

(3) Marino Sanuto. Istoria del Regno di Romania. (V. Hopf: *Chroniques greco-romanes*; p. 121.)

La situació de la novella Hypate es deliciosa, y avuy com en el sigle II de la era cristiana, Apuley celebraria el seu encís. Prop d'una hora hi ha que pujar per arribar fins a l'ample plaça del poble, voltada, com moltes de Grecia, de cafès o modestos hostals. Casi totes les cases estàn rodejades de jardins (Fig. 8), la verdor dels quals contrasta ab els ermots que rodejen el puig. No es ocasió aquesta de parlar de les antigüetats d'Hypate. Sols per lo que interessa a la nostra historia, recordarem que la tradició assegura que en el lloch en que s'alça avuy la humil Iglesia de Santa Sofia, se construí un temple catòlich que serví de Catedral metropolitana als dominadors franchs y catalans. Anterior a ella fou un altre temple bisantí, edificat sobre un de pagà o helènich, del qual se veuen encara capitells empotrats entre les lloses de la petita iglesia moderna, y fragments de columnes. L'actual iglesia de Sant Nicolaos, la més important, que conserva pintures murals en la portada, fou en cambi la metropolitana bisantina.

El principal objecte de la meva rápida excursió a Neopatria, fou la visita als migrats restes del seu antich castell, que tanta importancia tingué en la època catalana. Es el més feréstech de tots els que he tingut ocasió de veure en la Grecia continental. Pochs n'hi ha que la naturalesa rodeji de més fortes defenses. Com diu ab molta raó Buchon ⁽¹⁾, sembla un castell aeri, una creació de fades. La pujada es fatigosa; sols per un costat es accessible la roca cònica que li fa de base. Fins a mitja costa, serpenteja un camí ombrejat d'arbres, a manera de curriol, pel que salta un xaragall que naix d'una delitosa font y s'escola cingle avall, proveint d'aigua la vila. Després se deixa el camí y llavors hi ha que pujar dret y de pit l'escarpada roca. Una mica abans d'atenyer el cim, y com en una mena de contrafort avençat, se troben les ruines d'una torre rodona (Fig. 9), de construcció franca o catalana, ja que 'ls franchs apenes s'establiren a Neopatria. Després s'exten una mena de planich, y en ell no s'hi veuen més que 'ls restes o carreus inferiors d'una de les parts de l'antiga fortaleza; més amunt un troç de mur helènich, y fragments dels fonaments d'un antich temple, tal vegada 'l dedicat a Apolus Hypateu ⁽²⁾. Es difícil distingir entre els informes restes d'un castell que s'ha anat estimbant desde 'l niu d'àligues en que l'alçaren, pels tres cingles que 'l rodejen a tall vertical, lo que es una obra mig-eval franca o bisantina; la naturalesa el fortificà ab més poder que 'ls homes; mes la tradició atribueix son origen a Nicèfor, fill de Miquel Comnenos, y cunyat del príncep de Morea, Guillem de Ville-Hardouin ⁽³⁾.

L'istoria de Neopatria en l'Edat Mitja té dos periodos culminants: el del govern dels sebastocrators bisantins de la branca borda dels Angels, y el dels

(1) *La Grèce continentale et la Morée*; p. 330.

(2) Βορτσέλας. *Op. cit.*, p. 187.

(3) Buchon. *La Grèce continentale...* p. 331. Δοιπόν τούτος ὁ Νικηφόρος ἐκτίσῃ τὴν Νέαν Πάτραν, καὶ κίστρον ἔκαμψεν διὰ φύλαξιν (Dorotheo: fragment de la seva crònica publicada per Buchon en el seu prefaci de la *Chronique de Morée*, p. XXXV). Ruinas enim illas, quas Hypate cernimus, Nicephori Angeli arcem indicant. (C. Hopf. *De historiae ducatus Atheniensis fontibus*; Bona, 1852, p. 96).

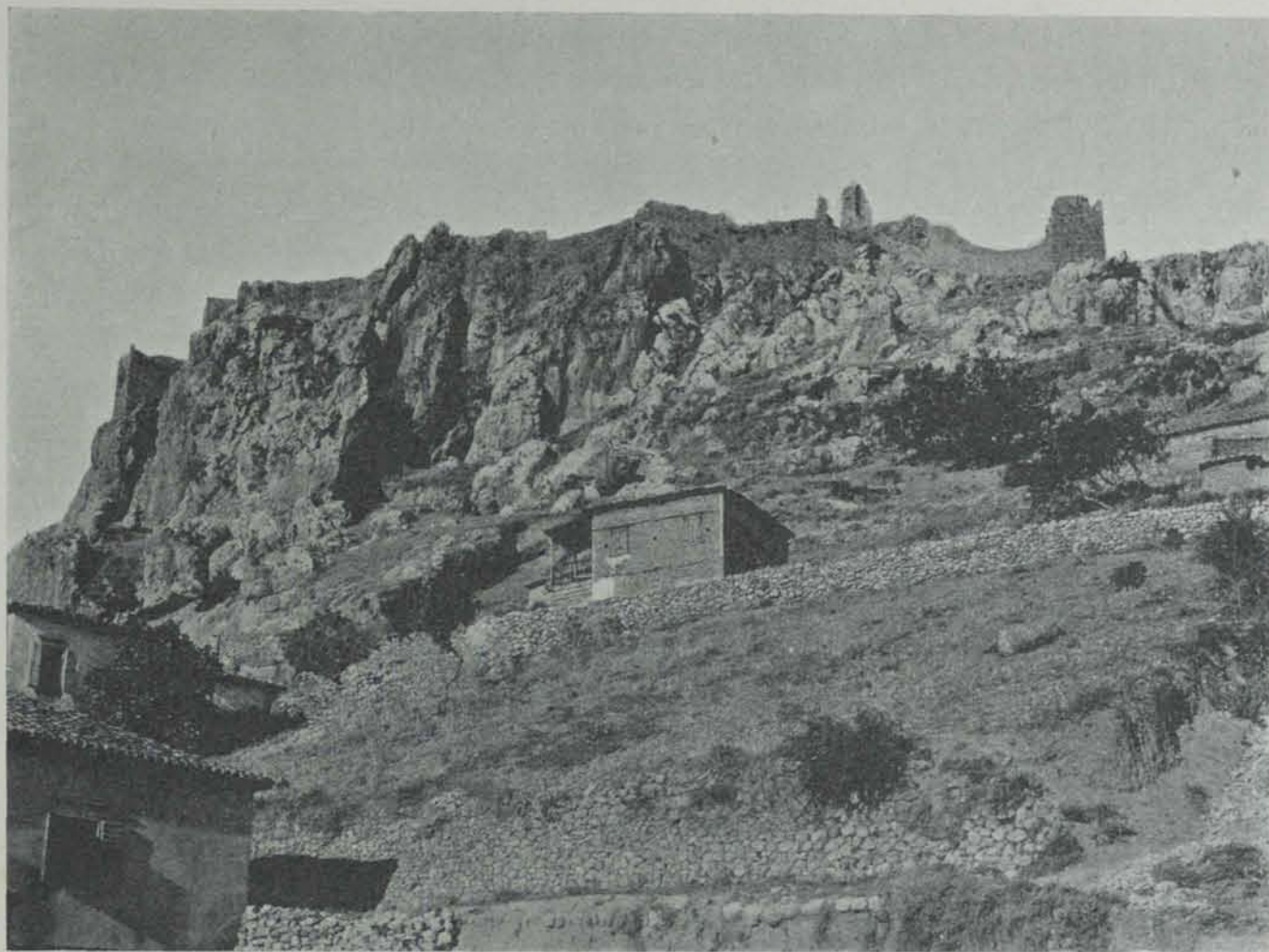

Fig. 11. — Castell de Salona. Salt de la Basilopoula.

duchs de la casa reial catalana de Sicília y Aragó. Per primera vegada se fa menció de l'antiga Hypate, batejada ja ab el nom mig-eval de Neopatria, *Νέαι πόλις*, en les actes del Concili celebrat a Constantinoble en 819. Se conjectura que en 886 ja era iglesia Metropolitana. Abans de caure en poder dels catalans experimentà, durant uns pocs anys, l'influencia franca del brillant govern dels duchs de la Roche. El sebastocrator Constantí Angel Dukas, el segon de la curta dinastia dels tres prínceps bisantins que regnaren sobre Neopatria, independents de l'imperi de Constantinoble, morí en 1303, y en son testament deixà tudor del seu fill menor Joan II Angel y regent del seu principat tessali, a son cunyat Guido de la Roche, últim príncep d'aquesta familia.

El duch Guido II organisà a la franca el regisme dels pais sotmès a la seva tutela, nomenant mariscal de la Megalo Blaquia al noble Antoni el Flamench, y proveint altres càrrechs. Les relacions que inicià entre la Tessalia y el Atica la duquesa Helena, muller del de la Roche d'Atenes, de nissaga bisantina, se feren tan estretes, que 'l pais començà a llatinise; les lleis y costums franceses se posaren en guisa, y fins arribaren a encunyarse en llengua llatina les monedes que portaven el nom del sebastocrator Joan II ⁽¹⁾.

(1) Gregorovius; *Geschichte der Stadt Athen*. I, 459-60.

Aquest estat de coses canvià per complet al cap de pocs anys ab l'aparició en les planures de la Phtiotis de la famosa Companyia catalana. No sabem si Neopatria va atenyer llavors la prosperitat que tingué l'antiga Hypate en el sigle II, ni el relatiu benestar del govern de la Roche, emperò may una dominació estrangera establerta fins a l'època turca, tingué tan llarga durada com la catalana, ni s'organisà d'una manera tan estable. Cap tampoch ens es tan coneguda y ab tanta abundancia de testimonis històrichs, com la dels nostres compatriotes.

La mort de Joan II fou pera la Gran Valaquia el principi d'una espantosa anarquia. La seva herencia se la disputaren d'una part la cort de Bisanci baix pretext de defensar els drets d'Irene Paleologina, d'altre part, els arconts de Tessalia que desitjaven la llur independència, y els catalans. El capdill d'aquets, Alfons Frederich, volia no sols apoderarse dels feus tessalis del Citó y Gardiki que li havia aportat en dot sa muller Marula de Verona, sino que alentat per l'exemple del difunt Joan II, havia concebut l'ambiciós projecte d'afegir a les seves conquestes el titol de Duch de Neopatria. Aixís se despren de una humil carta que entre 1328 y 1330 dirigí a Alfons III d'Aragó ⁽¹⁾, de la que ja hem parlat abans.

Els magnats bisantins que 's repartiren les terres del difunt Sebastocrator foren: Joan el Angel de Castoria, Joan Syrgianes de Berat y els Melissenos de Castri ⁽²⁾. En 1319 Alfons Frederich conquistà la Phtiotis y la part meridional de la Thessalia y els antichs dominis dels dèspotas bisantins en aquestes regions foren agregats definitivament al Ducat d'Atenes, ab el títol de Ducat de Neopatria. La conquesta degué esser ràpida, però devastadora ⁽³⁾. Els castells presos per Alfons Frederich foren: Neopatria, Lidoriki, Siderocastro, Zeitun, Gardiki, Domokos y Farsalos. Ademés passaren a mans dels catalans el que fou anomenat, durant la seva dominació, comtat de Mitra (Dimitrias), el castell de Castri (Estanyol) y Lechonia, de Magnesia, prop del Pelion, pel casament ja esmentat del mariscal de la Companyia Ot de Novelles, ab la germana del magnat bisantí Stèfanos Gabrielopoulos Melissenos, senyor d'aquets feus tessalis ⁽⁴⁾.

El rey Frederich de Sicilia després de les victorioses conquestes del seu fill Alfons Frederich en la Thessalia y la Phtiotis, li feu donació dels sis castells

(1) Arx. Cor. Aragó. Cartes reials d'Alfons III, n.º 3230 (provisional). Tebes, 15 Abril. Aquesta curiosa carta, l'únic autògraf català que de la Cancilleria de Grecia durant la nostra dominació ha arribat fins ara al nostre coneixement, l'hem publicada en el nostre estudi: *La llengua catalana a Grecia*; p. 238 del volum del *I Congrés Internacional de la llengua catalana*, y en els *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*. Barcelona, 1908. Vol. I, Doc. LXXIX, p. 96.

(2) Höpf; *Chroniques*, 529.

(3) Höpf; *De historiae ducatus Athenarum fontibus*, p. 92. Parlant de Marino Sanudo, de son llibre y de la seva carta geogràfica, diu: «Qui cum saepius rerum Graecarum mentionem faciat, ex Atheniensi ducatu ligna comparari posse dicit (T. I, Lib. II, pars 4, § 13, p. 68); portus vero eius regiones, Armyrum, Demetriadem, Laden (?) a magna societate directos esse declarat».

(4) Marino Sanuto Torsello; *Secreta fidelium crucis*, p. 293. Epistola III. Venecia, 1325. Höpf; *Chroniques*, 529. — Neroutzos, op. cit., p. 179.

de Farsalos, Domokos, Zeitun, Gardiki, Siderocastron y Lidoriki. A lo que sempre 's resistí fou a enagenar dels dominis de la Corona, passantlo a la jurisdicció feudal, el castell y ciutat de Neopatria, y per més que, com abans hem indicat, una y altre vegada li demanés la dita fortalesa, may volgué otorgarli, per lo que desesperat se dirigí al rey d'Aragó Alfons III, desitjant conseguirlo, *per la honor y títol, son ses propies paraules, que ab ell li pervindrien.* «Entre los dits .VI. castells en mig daquels, li deia, si ha un castell lo qual a nom Patria, qui *es cap del pahis e es cap del ducam de la Blaquia* (1).» Debades li feia constar que 'l rey son pare li havia donat molts millors llocs; el rey de Sicilia no 's volgué despendre may del según dels títols ab que adornava la seva corona, precisament per les mateixes raons en que fundava sa demanda son fill bastard.

El castell de Neopatria, com l'Acròpolis d'Atenes y com el de Livadia y en certes ocasions el de Siderocastron, no volgueren may els sobirans dels dominis catalans de Grecia, que s'enagenés de la jurisdicció reial. El càrrech de Vicari portava com anexe la conservació d'aquets castells, que eren com els puntals de la sobirania de l'estat, y així hem vist al rey Frederich III manant a Jaume Frederich d'Aragó, que entregués el càrrech de Vicari y els castells de Livadia, Neopatria y Siderocastron al nou governador Matheu de Moncada (2).

La ciutat de Neopatria y son castell constituiren sempre una universitat catalana, un municipi més o menys autònom, baix el domini directe del seu duch y sobirà. Governava la important fortalesa un castellà, y la ciutat un capità. Aquets càrrechs recaigueren per molt temps en la familia Çavall; Bernat Çavall fou capità de Neopatria abans de 1366 (3); Berenguer de Villosa ho fou en aquesta època (4), y després exercí aquell càrrech fins a 1390, Andreu Çavall, fill del primer. No se sab que Neopatria constituís una vegueria, o al menys no consta aixís de cap document, com d'Atenes, Tebes y Livadia. El concell de l'universitat el componien catalans y grechs, fet que sols veiem comprovat testimonialment respecte d'Atenes (5), y estava format de prohomenes, nomenats probablement per elecció. L'universitat elegia també 'ls seus síndichs o procuradors que la representaven devant del sobirà y que li trame-tien els seus greujes y peticions. La cancelleria catalana ens ha conservat el

(1) Carta de Tebes de 15 d'Abril, abans citada. Rubió y Lluch. *Documents*, etc., p. 96.

(2) Arx. Palerm. Catania, 24 Febrer 1365. Protonot. Reg. I, 309 v. Lambros: *Ἐγγράφαι*, p. 302. — Una recomenació semblant fa 'l rey d'Aragó a Lluís Frederich, respecte al mateix castell de Neopatria. Pere III en lletra de 31 Abril (sic) de 1381, agraeix al esmentat Lluís Frederich els seus serveis y esforços pera que 'ls Ducats vinguessin al seu poder; li notifica 'l nomenament del Vescomte de Rocaberti com vicari general, y li ordena que entregui «al dit Vescomte o a qui ell volrà *per part nostra lo castell nostre e terra de la Patria.*» — Arx. Cor. Aragó; reg. 987, f. 177 v. — D. del O. C.

(3) Arx. Palerm. Doc. de Messina, 5 Octubre 1366. Reg. Can. IX, 70. — Lambros, *Ἐγγράφαι*, p. 330. — D. del O. C.

(4) Arx. Cor. Aragó. Doc. 8 Maig 1381. — D. del O. C. — No s'han conservat tants nomenaments de castellsans y capitans de Neopatria, com sen coneixen d'Atenes, Tebes y Livadia.

(5) «Als feels nostres los sindichs e prohomenes e universitat de la ciutat de Cetines axi franchs com grechs.» Arx. Cor. Aragó. R. 987, f. 176 v. — Doc. de 31 Abril (sic) 1381.

Fig. 12. — Castell de Salona. Interior de l'Església franca.

nom d'un d'aquests síndichs, Antoni de Fassana o Faysa, que en 1366 se presentà al rey de Sicília en nom de l'universitat de Neopatria y d'Armengol de Novelles, per tractar d'alguns afers de la seva ciutat nadiua⁽¹⁾. Els Reis d'Aragó sempre se dirigiren a l'universitat de Neopatria nominalment, sense cap més intermediari, usant la fórmula consabuda o altres semblants: «als feels capità, castellà, prohomens, síndichs

y concell de la ciutat de la Patria»⁽²⁾.

La universitat de Neopatria fou tal vegada, després de la d'Atenes, la que meresqué dels sobirans dels Ducats major consideració, lo qual s'explica fàcilment, si es té en compte que era la segona capital honorífica dels seus dominis, perquè en realitat, encara que no portava 'l títol ducal, la ciutat de Tebes fou en la època dels ducs de la dinastia catalana de Sicília, la verdadera metròpoli de fet d'aquells estats. Tots els nomenaments de Vicari general, — acompanyats a voltes d'excuses fundades en els fets polítics, quan el seu envio es retardava, — li eren comunicats immediatament. Així en 1370 Frederich III participava a dita Universitat el nomenament de Matheu de Peralta⁽³⁾; en 1379 Pere III li comunicava, ensemps que a les altres quatre universitats d'Atenes, Tebes, Livadia y Siderocastron, el nomenament del Vescomte de Rocaberti, y li encarregava que procedís contra les ciutats, viles y castells rebelles al nou Vicari⁽⁴⁾. En 1381 tornava a participarli el nou nomenament den Rocaberti, que havia sigut anulat a les darreries de 1379, y li ordenava que li prestés obediencia y homenatge⁽⁵⁾; en 1383 s'excusava de no haver tornat a enviar al dit Vescomte de Rocaberti, després de la seva estada a Grecia en l'any anterior, per la mort del Jutge d'Arborea y per raó de les Corts

(1) Arx. Palerm. Reg. Can. IX, 136. Prova que era natural de Neopatria l'encàrrech que Frederich III fa a Roger de Llúria, Vicari general, que permeti retornar en Fassana a dita ciutat: «ad eius redire patriam atque lares».

(2) Vid. Arx. Cor. Aragó. Doc. 13 Sept. 1379. Item alia similis probis hominibus et universitati de la Patria. — Doc. 31 Abril (sic) 1381. Als feels nostres los síndichs e prohomens e universitat de la ciutat de la Patria. — Doc. 20 Juny 1383. Fuit directa Capitaneo, castellano, síndichs et probis hominibus civitatis de la Patria. — Doc. 17 Agost 1386. Als amats e feels nostres los Capitá, Castellá, prohomens, síndichs e concell franschs e grechs de la Patria. — D. del O. C.

(3) Arx. Palerm. Messina, 31 Maig 1370. R. C. 151 v. 152. Lambros: *Ἐγγράφα*, 274. — D. del O. C.

(4) Arx. Cor. Aragó. Reg. 1265, f. 28. Barcelona, 13 Sept. 1379. — Rubió y Lluch; *Los Navarros en Grecia*. Mem. de la R. Acad. de B. Letras de Barcelona, IV, 446. — D. del O. C.

(5) Ibidem; IV, 442. — Doc. de 31 Abril (sic) 1381. — D. del O. C.

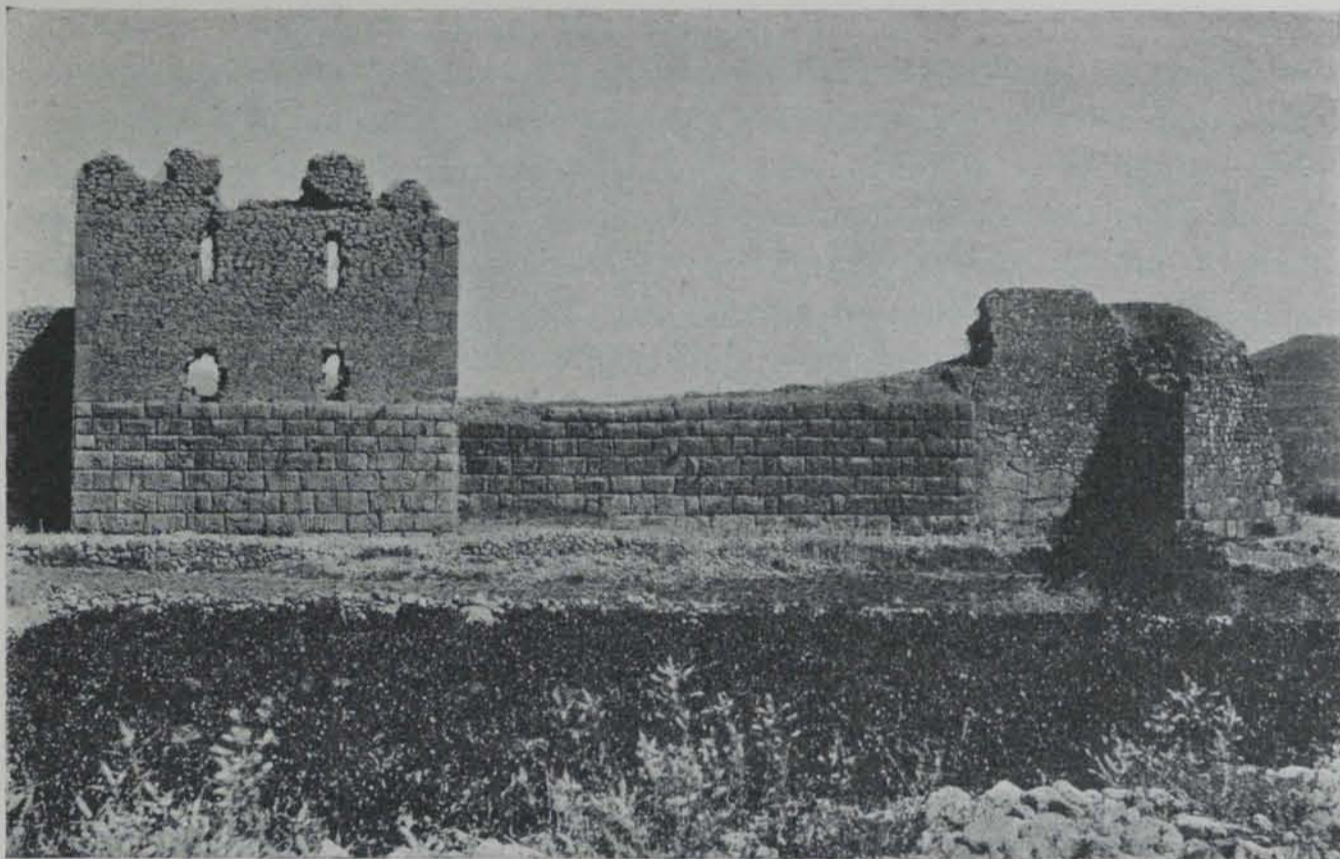

Fig. 13. — Castell de Salona. Exterior de la Iglesia franca y mur helènic.

generals que llavors celebrava en la vila de Montçó ⁽¹⁾; y per últim feia a saber en 1386 als prohoms, síndichs y al concell de franchs y grechs de dita ciutat de Neopatria, que per mort de molts arduus negocis y sobre tot, de les Corts darrerament celebrades, no havia pogut proveir abans a la designació de Vicari pera regir y defensar els ducats, però que ara havia designat pera dit càrrech a Bernat de Cornellà, el qual passaria allí ab suficient gent armada de peu y a cavall, ab la que esperava que recobriria aviat les terres perdudes. Entre tant, afegia, enviava a Guillem de Cornellà, pregant a l'Universitat que li donés plenera creença, pera tractar de tots els afers de la terra ⁽²⁾.

La consideració d'universitat de que fruï sempre Neopatria, desde 'ls primers temps de la conquesta fins al terme de la dominació catalana, prova que existí en ella un nucli important de gent nostrada. Tenim indicis suficients pera deduir que després de Tebes, Atenes y Livadia, ocupava respecte d'aquest punt el quart lloch, l'antiga Hypate. Ella fou, donchs, un altre y verdader municipi de la nostra gent, trasplantat al bell cor de la terra dels heròichs Mirmidons. En coneixem alguns, no gaires per desgracia, d'aquests pobladors: els Çavalls (Bernat y Andreu), Villosa, Novelles, Fassana o Faysà, y els Escrivà (Nicolau, Pere y Bernat), probablement d'origen mallorquí ⁽³⁾. La fami-

(1) Arx. Cor. Aragó; Doc. de 20 Juny de 1383. — D. del O. C.

(2) Ibidem: Doc. de 17 Agost de 1386. — D. del O. C.

(3) Predelli; *I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia*. Regesti. — Venezia, 1878. — T. II, p. 203.

lia dels Çavalls degué esser molt rica y molt influent a Neopatria, y adhuc considerada entre l'element aristocràtic del Ducat. En el catàlech dels feus y nobles, que 's va fer en temps de Pere III, en 1381, Andreu Çavall ocupa 'l quint lloch en la gerarquia feudal, y en el sech registre s'acompanya 'l seu nom ab l'elogi de «noble hom e valent capità de la Patria», significatiu per demés y escepció unica, perque tots els demés nobles, fins els més importants, son enumerats solament ab els seus títols o parentius. Andreu Çavall, lo mateix que 'l seu pare Bernat, se distingí per les seves violencies, y per les morts dels Escrivà, per qual motiu obtingué un indult del Vicari general,—probablement de Lluís Frederich⁽¹⁾—, y després un altre d'ample y total del rey Pere III, y l'indemnisació d'una exacció injusta de 20.000 perpres, arrancada a son pare Bernat Çavall per Berenguer Villosa, llavors castellà y capità de Neopatria, per la qual s'obligà Armengol de Novelles ab els seus bens, ab el dit Villosa, al començament del seu govern⁽²⁾. Bernat Çavall, arrepassà indugudament al català Arnau Despuig, habitant de Livadia, certa torre y casal, anomenat Lespileya, en el territori de dita ciutat⁽³⁾.

Armengol de Novelles no residí sempre a Neopatria, però tenia en dita ciutat y territori bens considerables, y junt ab els Çavalls y Villosa, exercí alguna influencia en el seu govern. Armengol, fill del famós mariscal de la Companyia, el mateix que, com hem vist, se casà ab una germana d'un arcont tessali de la familia dels Melissenos, no sols tenia possessions y bens en la Tessalia y Phtiotis, sinó en altres territoris del ducat. Ademés del castell de Castri (*Estanyol*), posseïa bens al Citó y Neopatria, dels quals uns foren concedits després de la seva mort en 1366, a Nicolau d'Ardonyo⁽⁴⁾ y els altres hipotecats a Berenguer Villosa y a Andreu Çavall en 1381. Obtingué també, no sabem quan, el castell de Siderocastron, el qual li fou prè, com ja hem indicat més amunt, per la força de les armes per Jaume Frederich d'Aragó, quan se rebelà contra l'autoritat del sobirà dels Ducats. Per últim, el castell del Estir y la torre Mathocyu que tenia en la Fòcida, foren comprats als seus hereus per Roger de Lluria⁽⁵⁾. La familia dels Novelles, una de les més importants de la terra, perdé per complet la seva preponderancia després de la

n.º 439, publica un estret (Doc. Genova, 2 Setembre 1352), d'una instancia de Nicolau Escrivà de Mallorca al Dux: «Navigando con legno del greco Vapulo, nelle acque di Tenedo, fu spogliato dall'armata veneta di Nicolá Pisani di ben 400 florini d'oro. In seguito a sua querela, il Pisano promette di restituirgli il tutto in Constantinopoli... etc.» Vid. Pere Escrivà; op. cit., n.ºs 40, 160, 184, 187, 253, 318. — V. també Arx. Cor. Aragó; Doc. 8 Maig 1381. — Sembla que Nicolau y Pere Escrivà son els mateixos que juntament ab Bernat Escrivà y Antoni Fasana o Faysà, foren morts violentment a Neopatria per Andreu Çavall, probablement en el Vicariat de Lluís Frederich d'Aragó (1377-1380). Com hem vist abans, Antoni Fasana figura en 1366 com «sindicus universitatis dicte civitatis Neopatrie et familiaris quondam nobilis Armengai de Novelles». Arx. Palerm. Reg. Can. IX, 136. — D. del O. C.

(1) «jam remissionem obtinuit a vicario et consilio generali ducatum predictorum». Arx. Cor. Aragó. — Doc. de 8 Maig 1381. — D. del O. C.

(2) Arx. Cor. Aragó. Doc. 8 Maig 1381. — D. del O. C.

(3) Arx. de Palerm, 5 Octubre 1366. Reg. Can. IX, 70. Lambros; "Εγγραφα; p. 330. — D. del O. C.

(4) Ibid. Doc. 5 Octubre 1366. — Lambros; "Εγγραφα; p. 242. — D. del O. C.

(5) Ibid. Doc. 18 Maig 1367. — Lambros; "Εγγραφα; III, 260. — D. del O. C.

mort d'Armengol, y de tots els seus bens y castells, sols li quedà al seu ultim descendent, el mig helenisat Missili de Novelles, el llunyadà feu de Castri (*Estanyol*) que ab el de Dimitrias (*Mitra*) foren els ultims restes de la dominació catalana en la Thessalia.

No sabem si podem considerar com habitants de Neopatria tots els prelats de la seva diòcesis nomenats durant la nostra dominació. En els ducats sols hi hagué tres archidiòcesis, la d'Atenes, Tebes y Neopatria, y aquesta darrera no tenia, com hem vist, més que un sufragani, el bisbe de Zeitun⁽¹⁾. No hi ha cap periode de l'història de l'Església llatina a Neopatria tan conegut com ho es el nostre. Del sigle XIII sols se coneix un prelat; en cambi del XIV tenim notícia de sis metropolitans, desde 1323 fins a 1390⁽²⁾. La major part d'ells no foren catalans, a consecuencia del interdit que pesà sobre 'ls Ducats durant tota la seva existencia, perque 'ls papes francesos d'Avinyó no perdonaren may a la gran Companyia 'l delictes d'haver desposseït als duchs franchs de la casa de Brienne, de les seves possessions de l'Atica y de la Beocia. A consecuencia d'aixó també, alguns d'aquets prelats no feren estada en la Sèu de la seva Archidiòcesis, sino que seguiren en sa residencia o en la cort pontificia, intrigant sa traslació a una diòcesis més rica y no tan allunyada. Un d'aquets fou l'ilustre català Ferrer d'Abella, de l'Orde de Predicadors, nomenat arcabisbe neopatrench en 27 de juny de 1323, qui no conegué may la seva diòcesis. El Papa Joan XXII li conferí la dignitat prelatia ab el titol de Bisbe de Neopatria, perque si l'hagués donat el d'Arcabisbe, no li haguera estat possible trasladarse tan facilment a alguna diòcesis dels regnes d'Aragó⁽³⁾. Ferrer d'Abella treballava en 1325 per passar al Arcabisbat de Torres en Sardenya, però el papa Joan XXII, enemich personal d'aquest prelat, s'oposà a complaure en aquest punt al rey d'Aragó⁽⁴⁾. Res més podem dir en aquestes planes, — perque no ho consent l'objecte del nostre treball — d'aquest important personatge, una de les figures diplomàtiques més eminents del regnat de Jaume II, y home ilustradíssim en lletres llatines, com ho mostren els seus escrits. Morí bisbe de Barcelona en 1344.

Successor de Ferrer d'Abella en la sèu de Neopatria fou un altre català, Jaume Mascó⁽⁵⁾. La primera vegada que en les nostres recerques s'ens ha pre-

(1) Arx. Cor. Aragó; reg. 1559, f. 1. Rubió y Lluch; *Los Navarros en Grecia*. — Mem. de la R. Acad. de B. Letras de Barcelona, t. IV, 481.

(2) Eubel; *Hierarchia catholica medii-aevi*. Munster, 1898, I, 379. No afegeix en aquest punt cap notícia 'l treball de Γιαννόπουλος, *Ἀρχαιολογικά Ὑπάρχεις*, p. 247. Lo mateix pot dirse de l'obra citada de Neroutzos, p. 145, 155 y 194. Com metropolità de Neopatria en 1322, parla d'un tal Guillem del qui l'Eubel no 'n fa menció. En l'Arxiu de la Corona d'Aragó he trobat curioses indicacions respecte dels prelats catòlics de Grecia en la època catalana.

(3) Arx. Cor. Aragó. C. R. Alfons III, sense any, n.º 3378 (provisional). Avinyó, 24 de Juny. — D. del O. C.

(4) Finke; *Acta Aragonensia*. Quellen... aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. Berlin und Leipzig, 1908, II, 812. En 1327 encara era bisbe elet de Neopatria. V. la carta en favor seu de l'infant Alfons al Papa. C. R. de Jaume II, n.º 9455 (prov.). — Ferrer d'Abella fou traslladat a la diòcesis de Mazzara, en Sicilia, el 20 Set. 1330. Eubel, op. cit., I, 347.

(5) Eubel, op. cit., I, 379, no dona notícia del cognom d'aquest prelat.

sentat el seu nom, ha sigut en l'any 1345. En la vigília dels idus de Novembre del mateix any, el trobem a Perpinyà, demanant al rey auxili de part del príncep de les illes Fortunades y comte de Telamon, pera subjectarles a la seva obediència contra la qual s'havien rebelat ⁽¹⁾. Sembla que tampoch residí en la seva diòcesis. En 16 setembre de 1356 manifestava 'l rey Pere al Cardenal Pere de Croso, del títol de Sant Esteve, que havia rebut les seves lletres per mans de Jaume Mascó, Arcabisbe de Neopatria, al qual recomanava perque s'interessés en favor seu per millorarlo de bisbat. El rey d'Aragó apoiava ademés ab la seva influencia altra de les peticions del prelat català; la de que procurés que 'l Sant Pare alcés l'interdicte que pesava sobre 'ls catalans dels Ducats, feia prop de 30 anys, «propter confussionem Turchorum infidelium et scismaticorum inimicorum Romane fidei cristianæ» ⁽²⁾. Dels demés arcabisbes de Neopatria, Pere Fabri d'Armoniac, O. M., nomenat en 1361, Francesch O. M., que ho fou en 1369, Matheu, de la mateixa orde (1376-1381), y per últim de fra Joan Rius, elegit en 1381, poca cosa ne sabem. Dels tres ultims ens consta, no obstant, que feren residència a Neopatria, al menys en alguna ocasió, y que prengueren una part activa en la vida del país. L'arcabisbe Francesch, treballà ab el Papa Gregori XI en promoure la defensa de la Grecia contra 'ls perills de l'invasió turca, y ab aquest intent fou enviat en 1372 per dit Pontífex al rey Lluís d'Hungria, pera invitarlo a una unió de prínceps cristians ⁽³⁾. Ab igual objecte foren invitats l'emperador grech de Bisanci, el titular llatí de Constantinoble, Felip príncep de Tarent, les repúbliques de Gènova y Venecia, els cavallers de Rodes, el Vicari general del Ducat d'Atenes, els reis de Xipre y Sicilia y Nerio Acciajuoli, senyor de Corent, a una reunió de prínceps cristians que devia tenir lloch a Tebes el 1 d'Octubre de 1373. L'Arcabisbe de Neopatria retratà al Papa ab vius colors l'estat difícil en que 's trobava el Principat d'Acaya y el Ducat d'Atenes a causa de les freqüents incursions piràtiques dels Turchs ⁽⁴⁾.

Al seu successor, l'Arcabisbe Matheu, de la orde dels Menors, el trobem en 1377 y en 1379, després de la mort del rey Frederich III de Sicilia, proclamant decididament la sobirania de la casa d'Aragó sobre la Phtiotis, juntament ab Andreu Çavall, el Comte de Dimitrias y els demés nobles afectes a la causa catalana, en aquella regió de Grecia ⁽⁵⁾.

(1) Arx. Cor. Aragó. — D. del O. C.

(2) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 16 Set. 1356. — D. del O. C. — En 1358 encara era Arcabisbe de Neopatria. V. reclamació contra fr. Buillus de Areis, O. P. que diu que havia sigut fet prior de l'Orde, per fra Jaume Mascó. Ibid. Doc. 15 nov. 1358.

(3) Aviñó, 13 Novembre 1372. A. Theiner; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Roma, 1860, II, 130. — D. del O. C. «Gregorius eidem (Lluís d'Hungria) ut procuratores ad civitatem Thebanum ad foedus ineundum cum aliis fidelibus contra Turcos mittat».

(4) «Nuper autem lacrimabili expositione venerabilis fratris nostri Francisci Archiepiscopi Neopatrensis, latoris presencium... audivimus, etc.». Ibidem.

(5) L'Arcabisbe Matheu degué esser el que a principis de 1380, veiem acompanyant al Bisbe de Megara, Joan Boyl, per les terres del comtat de Salona, quan aquell se disposava a embarcarse per Catalunya, on arribà en l'estiu del mateix any. Fra Matheu no seguí a fra Joan Boyl en aquest viatge. Per el lloguer de les dugues

Fig. 14. — Porta del darrer recinte del castell de Salona.

Si hem de creure a Le Quien ⁽¹⁾ sembla que en 1381 fou proveït de l'iglesia de Neopatria, el català Joan Rius de l'orde de Sant Agustí, el qual encara en 1394 s'intitulava *episcopus Neopatrencis in Grecia*. D'esser certa aquesta notícia, Joan Rius fou l'últim prelat d'aquella regió, durant la dominació nostra. En les nostres recerques hem trobat que en 1384 un Joan, arcabisbe de Neopatria, se presentà en Perpinyà al primogènit Joan, de qui obtingué una recomendació pera 'l capítol y canonges de l'iglesia cesaraugustana, aon devia anar a prestar un important servey, que no s'especifica ⁽²⁾. Si es el mateix Joan Rius que en 1394 portava 'l títol d'arcabisbe de Neopatria, degué retornar a la seva diòcesis abans del any 1387 y fruir en ella de l'influencia moral y política que tots els prelats llatins tingueren sempre en l'història de l'Iglesia, y molt particularment en l'Edat Mitjana. Tal consideració mereixeria dels seus conciutadans, que Joan I se cregué obligat a participarli que havia proveït en el seu amat camarlench, el Vescomte de Rocabertí, el càrrech de

cavalleries que devien servir als dos prelats, el de Megara empenyorà per 20 ducats d'or una caixa de llibres en poder de Joan Moscho y de Cahuni. — Arx. Cor. Aragó, reg. 1366, f. 65. — Rubió y Lluch; *Los Navarros en Grecia*. Mem. de la R. Acad. de Barcelona, IV, 475.

(1) *Oriens christianus*, III, col. 1013.

(2) Arx. Cor. Aragó. Doc. 14 Dec. 1384. — D. del O. C.

Vicari general del Ducat d'Atenes y de tota aquella part de Neopatria subjecta encara al seu domini ⁽¹⁾.

Aquets documents mostren que en el darrer temps de la dominació catalana, a pesar del interdicte o excomunió que sobre 'ls Ducats havia pesat en casi tota la catorzena centuria, els prelats intervingueren activament en la vida social y política del país, y feren sentir en ella directament tot el prestigi de la seva autoritat. El rey d'Aragó, una volta realitzada l'anexió d'aquells llunyadans dominis, concedí a tots els seus prelats les mateixes prerogatives y privilegis de que fruien llavors els d'Aragó y Catalunya ⁽²⁾.

El Ducat de Neopatria sucumbí després del d'Atenes. Andreu Çavall pogué aguantarse en l'enlairat castell de l'antiga Hypate, dos anys més que Pere de Pau en l'Acròpolis de Cimon y de Temistocles. Ells foren els dos darrers hèroes catalans d'aquell memorable exèrcit, que durant prop de vuitanta anys, visqué sempre lluitant a les vores del Ilissus y del Sperchius. El Ducat de Neopatria, lo mateix que 'l Comtat de Salona, se salvà de la devastadora irrupció de la Companyia navarra, que sembla no va poder passar dels límits de l'Atica y de la Beocia. El Comte de Dimitrias ab els seus albanesos y el de Salona ab els valents montanyesos de la Lòcrida, els deturaren als peus del Parnàs y del Ceta. Emperò l'invasió navarra va ferir de mort l'existència dels estats catalans de Grecia, corcats per la més espantosa anarquia ja desde 'l vicariat de Roger de Lluria, que 's sabé imposar durant vuit anys als seus enemics exteriors y interiors. Aquest estat de coses reanimà l'esperit nacional del poble grech, que desde feia molts anys en la Grecia continental sols combatia en favor de dominacions estrangeres. L'exemple del despotat de Misithra va encendre en el cor dels grechs subjugats en l'altra banda del istme estímuls y fundades esperances de resorgiment y independència. En la presa de Tebes y Livadia pels navarros, l'element grech hi va jugar un important paper, facilitant la conquesta als invasors. L'Arcabisbe llatí de Tebes, antich *calogeros* o monjo basili grech, contribuí a l'expulsió dels catalans, y juntament ab ell Micer Arner, grech influent de la ciutat, tractà ab Joan Conomines y altres rebelles, la seva entrega. No sabem quant temps estigué Tebes en poder dels navarros: es probable que poch, y que l'element que governà allí fins la conquesta de Nerio Acciajuoli fos el grech. Els navarros sols prengueren les places en que 'ls hi facilità l'entrada la traició. En 1388 Tebes havia caigut en poder de Nerio, però dos anys més tard, en el janer de 1390 veiem assetjant la ciutat de

(1) Arx. Cor Aragó; Doc. de 17 Abril 1387. — D. del O. C. «De vicariatu dicti Ducatus (Athenarum) et regimine totius patrie que ibi nostro dominio est subjecta».

(2) Ibid. Doc. de 9 Sept. 1380. R. 1366, f. 55. — Sols coneixem el nom d'un canonje de l'Iglesia de Neopatria, que tingué una participació molt directa en l'agitada vida política del país; el de Miquel Oller, al mateix temps canonje y degà de Tebes, en la qual ciutat visqué ordinariament, y en la que morí de mort violenta en 1362, en la revolució d'aquella ciutat contra Pere de Pou. Figura per primera vegada en els nostres registres en l'any 1354 (Alguer, 5 Desembre). Lletra de Pere III «dilecto nostro Michali Oler, canonico et decano ecclesie Tebane et canonico Neopatrie», recomanantli la missió de Francisco Colomer als Ducats. — D. del O. C.

Neopatria, a Micer Arner, que sembla esser el mateix grech que entregà aquella ciutat als navarros. Nerio se trobava desde 10 de novembre de 1389 presoner en poder d'aquets, y fins el 22 de maig de 1390, es dir, fins prop de quatre mesos després d'haverse presentat el citat Micer Arner devant dels murs de Neopatria, no va poguer atenyer la seva deslliurança. Tenim, donchs, probat que Nerio Acciajuoli no fou el conquistador de l'antich ducat català de la Phtiotis, ni tingué temps de serho. Poch després de la presa de l'Acròpolis (2 maig 1388), fins a tant que caigué en les mans de les bandes navarres, ocuparen tota la seva atenció els assumptes de Venecia, ab qual colonia del Negrepont estigué a punt de rompre les hostilitats, y indirectament ho feu, instigant contra 'ls dominis dels Venecians al seu sogre Theodor Paleòlech, y trencant ab la Senyoria tota mena de relació mercantil. Ignorem de tot punt si Micer Arner obrà de propi impuls al atacar Neopatria, portat del sol desig de deslliurar als seus germans de raça, o si allí fou enviat per Nerio Acciajuoli, ja desde 1388 o 1389, ab la missió de conquistar el ducat tessali, sobre qual possessió abrigava, com es natural, els drets heretats dels catalans per la força de les armes. No deixa cap lloch a dubte respecte d'aquestes pretensions el conveni firmat en l'Acròpolis d'Atenes en 29 decembre de 1391, en el que Nerio reconeix al Comte Amadeu de Saboya com princep d'Acaya y alt senyor d'Atenes. En aquest conveni se firma per primera vegada senyor d'Atenes y Neopatria: «Pacta... inter nos Nerium Deyaczolli de Florentia, militem, dom. Corinti, ducatus Athenarum et Neopatrie ex parte una etc.» (1). En cambi després de 1393, quan Neopatria havia caigut en poder dels turchs, Nerio Acciajuoli no 's firma ja senyor de Neopatria. Així ho veiem en el nomenament de Duch d'Atenes que li fou conferit pel rey Ladislau de Napolis en 1394 (11 de janer), en el que 's fa menció moltes vegades de la dignitat de duch de la ciutat de Pericles, y ni una sola vegada de Neopatria (2). Tenim, donchs, un període que va desde 1390 a 1393, en que 'l florentí Nerio Acciajuoli tingué sobre Neopatria una senyoria efectiva, guanyada en tal cas per Micer Arner, o abrigà al menys pretensions de domini respecte d'ella y de son territori.

L'antich ducat català de Neopatria se pot dir que ja no existia en 1387. Ja hem vist que en un document d'aquesta època 'l nostre rey Joan I, al dirigir-se al seu Arcabisbe, li comunica que havia proveit en el Vescomte de Rocaberti, el Vicariat del Ducat d'Atenes, y el govern de tota aquella part de Neopatria, que estava subjecte al seu domini (3). El monarca català, aimador dels plaers y de les lletres, més que de la guerra y de les conquestes, no va esser tampoch bo per defensar l'últim reste del seu ducat neopatrench. Va repetir ab la capital de la regió del Sperchius, lo que va fer dos anys abans ab l'Acrò-

(1) Lambros; *Ἐγγράφα*, III. 246.

(2) Lambros; *Ἐγγράφα*, III. 165.

(3) Arx. Cor. Aragó. Doc. citat de 17 Abril 1387. — D. del O. C.

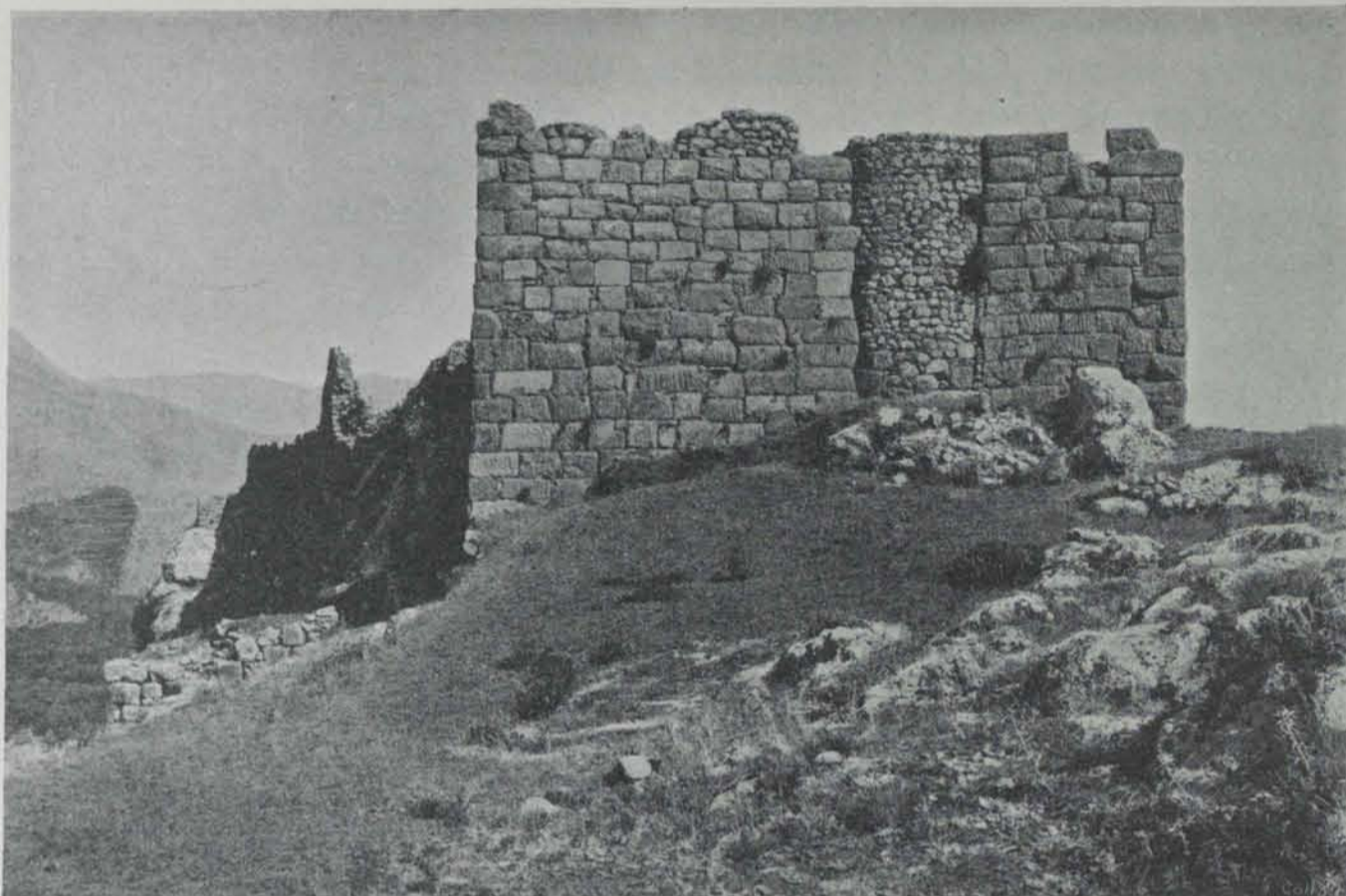

Fig. 15. — Torre mig-aval del castell de Salona.

polis atenesa. Deixà abandonat al valent capità Çavall als seus esforços, com al castellà de l'Acròpolis, Pere de Pau, y posà en les mans de la Comtesa de Salona uns dominis que considerava perduts, y pels quals no va tenir may el menor interès: «E com veiam, li deia, la vostra ajuda al dit Andreu Çavall... e a la dita ciutat sia necessaria, pregam vos... vullats la dita ciutat e tota *aqueixa terra nostra haver en special recomendació*» (1). Respecte d'Andreu Çavall se contentà de moment en enviarli 'l seu missatger Pere Bertran, ab la promesa de prompte socors y ajuda (2). Ignorem si en Bertran va encara arribar a temps de veures ab el capità de Neopatria. Es de presumir que aquest, que segons sembla, en el mes de janer se veia sols sitiàt darrera 'ls forts murs de la vila, perllongaria algun temps la resistència desde l'altura del seu inexpugnable castell.

Després d'una efímera reconquesta grega o dominació florentina, Neopatria caigué en poder dels Turchs. Hem d'admetre que 's va salvar de l'expedició de 1392 que Bayacet envià a la conquesta de la Grecia continental, baix les ordes d'Evrenos-Bey, però no de la més formidable que llençà al any següent el terrible soldà contra les províncies bisantines del Ponto Euxino y de Macedonia, després d'haver agregat al imperi turch el regne dels Bulgars. Llavors re-

(1) Arx. Cor. Aragó. Barcelona 3 Janer 1390. — D. del O. C.

(2) Ibid. Altre document de la mateixa data dirigit a Andreu Çavall. — D. del O. C.

solgué la conquesta de la Grecia continental; el seu exèrcit va sotmetre Larissa, Farsalia y Zeitun, y devallant a la vall del Sperchius, s'apoderà de Neopatria. A principis de l'any 1394, les conquestes de Bayacet s'estenien fins a Salona y el golf de Lepant. L'antiga Hypate dels etolis, la Neopatria bisantina y la Patria dels catalans, se convertí en la Patradjik turca, que havia d'esser fins a la deslliurança de la Grecia, capital d'una important província dels Osmans y seu d'un Pacha musulmà.

El record dels nostres antipassats sols viu en l'actual riallera vila asseguda al peu del Æta magestuós, en alguna que altra tradició local, que va perdentse de dia en dia. Κατ'ἀλόνος εἶργε! deia encara la generació passada, a algú que menjés carn en divendres, o que 's significués per la seva rudesia y per la crueltat del seu caràcter, y en general l'exclamació Κατ'ἀλόνε! es encara per alguns equivalent a malfactor ⁽¹⁾. Dintre de poch, ni aquest desagradable record quedarà dels nostres antipassats. La vida moderna tot ho esborra, y avuy dia son casi 'ls erudits els que conserven les tradicions populars.

V. — SALONA (AMPHISSA)

Com diu ab molta raó el erudit historiador anglès William Miller, les ruïnes del castell de Salona son tal vegada 'l més hermós record franch de la Grecia mig-eval ⁽²⁾. Dominen avuy la moderna ciutat d'Amphissa, que ha prè el mateix nom de l'antiga capital dels Locris Ozoles o occidentals, qual emplaçament ocupa en part. Els murs de la fortalesa franca estàn gaire bè assentats demunt dels carreus de la clàssica Acròpolis, que Filipus de Macedonia havia destruït quinze centúries abans, quan la tercera guerra sagrada. Refeta la vila sacrílega del crudel càstich ordenat pels Amphictions, fou enderrocada de nou més tard pels bulgars y altre volta reconstruïda pels franchs ab el nom de Salona, que es viu encara, y que deriva del rey de Thessalònica, el seu segon fundador. Els franchs l'anomenaren indistintament la *Sula* o la *Sola*; els catalans sempre la *Sola*. Dugues dinasties d'origen estranger han regnat en ella, desde que Bonifaci de Montferrat, després de la quarta creuada, fundà allí la baronia del mateix nom: la francesa dels Stromoncours, de 1205 a 1311, y la catalana dels Frederichs d'Aragó, que durà fins al any 1394, en que fou conquistada per Bayacet. De l'època francesa tenim molt poques notícies: no aixís en quant a la catalana. Més de cinquanta documents he arribat a reunir sobre

(1) Me donà compte d'aquestes tradicions el escholarca o professor de Hypate, Joan Papanastasios, durant la meua curta estada en aquella vila. Aprofito aquesta ocasió per manifestar an ell y als demés professors que m'acompanyaren, el testimoni del meu coral agraiment, per les atencions que 'm dispensaren.

(2) *The Latins in the Levant*, p. 33.

d'ella, alguns dels dipòsits de Venècia y de Palerm, els més del nostre arxiu reial de Barcelona. Per aquesta raó la seva història no cap en els reduïts límits del present treball, y me reservo escriure-la ab més detenció en altra ocasió més propícia. Avuy sols assenyalo aquest fet important, pera apoiar la meua opinió de que en l'esplèndit castell que fundaren els Stromoncourt, també hi degueren posar la seva mà uns prínceps de niçaga més alta que 'ls barons franchs y un poble que ha deixat un rastre històric més profund — no m'atreveixo a dir més lluminós — en els anals de l'antiga ciutat helènica, les planes dels quals havien quedat casi en blanch desde 'ls dies anteriors a Filipus de Macedònia. El record de la darrera comtesa de Salona y d'una tràgica història ab ell estretament enllaçada, rodeja les ruïnes del vell castell mig gòtic, mig pelàgic, que omplen d'encís al viatger, d'una auriola de llegendes y tradicions que li comuniquen encara més poesia y magestat. Sobre aquesta darrera fase de la seva història es la única en que insistirem més endavant, perque es en certa manera inseparable d'ella, y es la que ha deixat arrels més fondes en el cor dels moderns salonites.

El castell de Salona, es encara avuy lo més característic de la moderna vila. El rodejen per totes bandes, menys de la part del mig-jorn, una serie de ferèstegues montanyes, que sembla que cauen aplomades sobre Amphyssa, per la llur majestuosa elevació: el Parnàs, el Kiona, el Elatos y el Geroleka (la més alta, el Kiona de 2,512 metres, la més baixa, el Elatos, de 1,507). En cambi l'antiga planura sagrada de Crissa, s'obre riallera y encatificada per una espessa boscuria d'oliverars, fins al golf de Corent. Desd'aquesta planura, venint pel camí d'Itea, tot d'una, com cenyit d'una vella corona mural, s'alça ab el seu castell, el turó al peu del qual s'extén la moderna Amphissa. (Fig. 10.)

La pujada an ell es planera y poch fatigosa, molt al revés de la del de Neopatria. Tot pujant s'hi troba una bella font turca, ab les típiques arcades, propies d'aquesta mena de construccions. D'ella raja una aigua abundant y frescal que abasteix la vila y rega 'ls nombrosos vergers que rodejen les seves blanques cases, que sembla volen enfilarse pel turó del castell, el camí del qual embaumen taronjers y llimoners. Crida també l'atenció una casa enlairada, edificada demunt dels carreus d'un antich temple d'Esculapi. Superba es la vista que, tot pujant el turó, s'ovira de la ciutat casi enterament renovellada y de l'ample vall crisea, que per un costat s'exten fins al mar, y que sembla enfilarse per la part oposada fins a les vessants de les ferèstegues montanyes que li fan de respatller, trencada la plana, com per una cinta blanca, per la carretera que va a Itea y per la que passant per Topolia se dirigeix a Gravia, fins a la Phtiotis y la Thessalia.

Vist d'abaix, desde les cases de la vila més properes al camí d'Itea, l'extens mur del castell sembla cenyir tot el planich allargassat de l'antiga acrópolis. Cap al Nordest s'alça com una cresta rocosa que fa de respatller an aquest

planich, y que constitueix la part més espadada y la única inaccessible. Per aquesta banda se veu un cingle a tall vertical, que forma com un mur natural, altíssim y aplomat. Com veurem més endavant, la tradició popular anomena aquest cingle el *salt de la basilopula*, ó sigui de la princesa. (Fig. 11.)

El castell degué tenir tres recintes. Del primer, el més desdibuixat de tots, poca cosa en queda. Cenyia tal vegada tot el voltant del puig, tancant dintre de sos murs l'antiga capital dels Locris Ozoles. Sols sen conserven restes isolats de ferma construcció helènica.

El segon recinte es el que propiament constitueix el mur del castell, y vist desde abaix, fa l'efecte de que 's manté casi sencer. D'ell se veuen encara considerables panys de muralles, que sols han desaparegut de la part que dona a la vila. Molts dels troços que 's mantenen encara fermes, mostren marlets rogegats pel temps. L'esplanada que aquests murs cenyeixen es ample y desembrada. Dintre d'aquest clos y com adelantantse a manera de torre, demunt d'una ben conservada muralla ciclòpea, formada de carreus quadrangulars, simètricament arrengherats, crida l'atenció una destartalada ruina de l'iglesia franca. Els terratremols y altres accidents l'han reduida casi a un destroçat fragment de fatxada, en la qual s'obren quatre finestres, que encara mostren, si bé un xich borroses, les línies ogivals. De la part de dintre, la ruina fa encara més pena. Munts de pedra y de terra, bruchs y tota mena d'herbes paràsites, omplen l'interior de l'iglesia, badat ja per totes bandes. Encara me 'n recordo haber vist en 1896 una paret d'aquesta iglesia, que un temporal de vent va fer caure fa dos anys. (Figs. 12 y 13.)

Sota d'ella hi ha una petita iglesia o crypta, d'una forma del tot inusitada, composta de dos cossos, ab una sola sortida; y vora la primera n'hi ha un altra de bisantina, més xica, de la que 's conserven escassos restes, y al costat d'aquesta un petit *sacellum*, probablement romà. L'iglesia franca subsistí després consagrada a Santa Sofia.

Crida ademés l'atenció en la fortificació exterior d'aquest recinte, quan un retorna cap a la vila, y ja al sortir d'ell, un imponent pany de mur ciclòpich, de carreus quadrangulars, de gegantines dimensions. L'altura de dos d'ells es la d'un home de regular alçada. En un altre indret hi ha que assenyalar també un nou detall de mur helènich, d'aparell poligonal, que recorda les muralles de Tarragona, demunt del qual s'hi bastí la fortificació mig-eval, ab pedruscall com de formigó, no ab carreus regulars.

El darrer clos que circunda la part superior de l'Acròpolis, es menys conservat que 'l segon, però també molt interessant. Al acostarse an ell, ja abans de franquejar la murada que 'l separa del segon clos, fins a la torre de l'homenatge que 'l corona, la pujada 's fa sempre més sensible. Els troços de torres rodones del tot badades que s'alcen demunt d'un enlairat cingle, semblen desde abaix les gòtiques arestes d'una fantàstica construcció. Res més majestuós

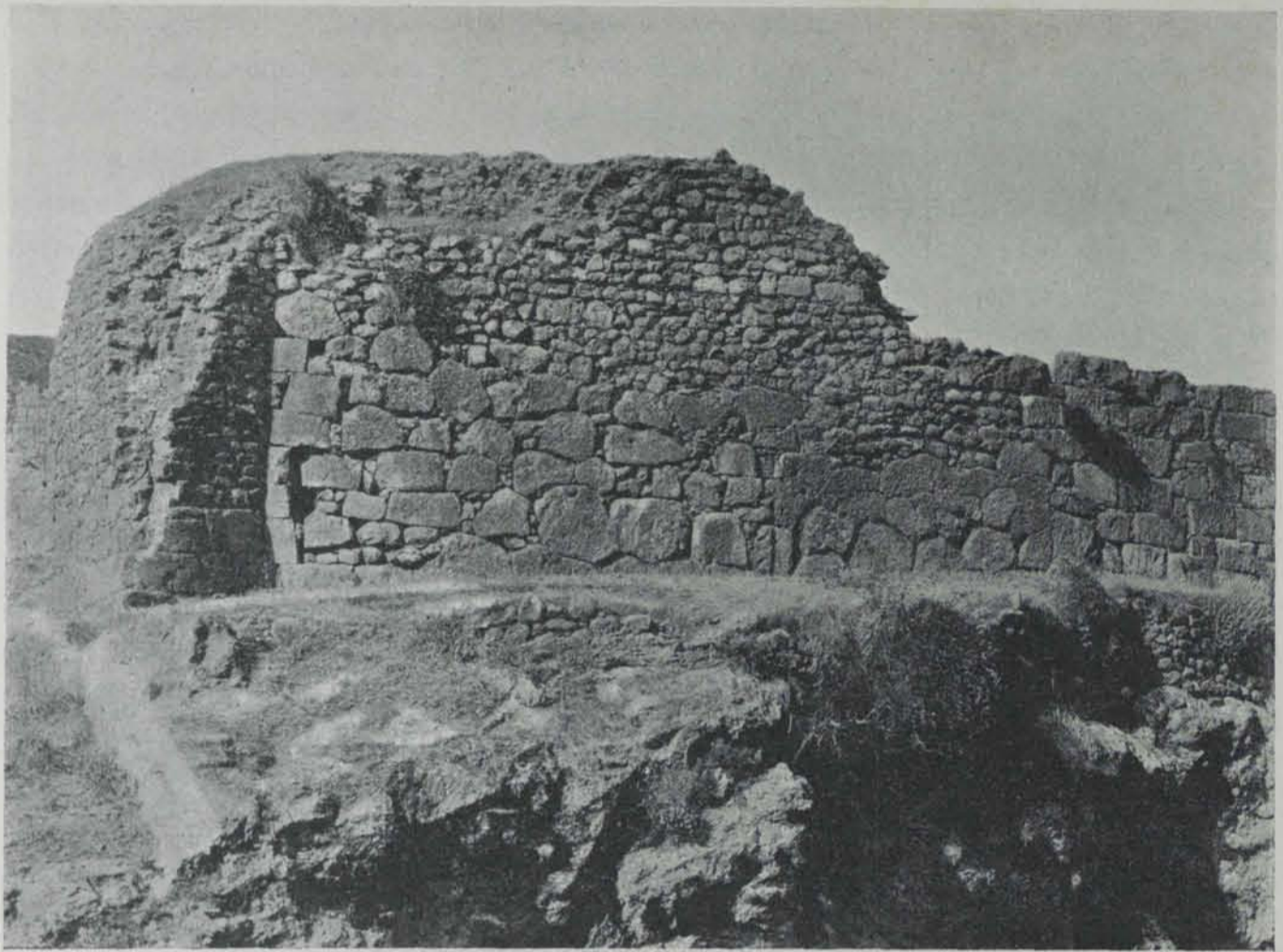

Fig. 16. — Fragment del mur poligonal del castell de Salona.

vista desde aprop, que aquesta murada natural, més rocosa y moguda encara, que la de la vessant sud de l'Acròpolis d'Atenes.

Dugues portes resten avuy del vell castell d'Amphissa; la més important es la que dona accés al darrer recinte. Està molt ben conservada, y recorda les de les construccions micèniques. És alta de 2'70 metres, sobre 2'35 m. d'ample y 2'65 de gruix. L'enquadrament es de 2'30 m. d'alt per 1'70 d'ample. Lo mateix que totes les altres portes helèniques, se compona de dugues altes y groixudes pedres, demunt de les quals se n'hi atravessa una tercera, també de colossals dimensions. A una y altra banda de la porta s'exten un llarch mur de carreus poligonals y quadrangulars barrejats. (Fig. 14.) Algun cop, en mig dels murs de la fortalesa s'hi troba empotrada una torre rodona, d'aspecte mig-ieval. (Fig. 15.) Casi sempre 'ls angles dels murs son fets de grans carreus quadrangulars, ben tallats, mentres que 'ls panys intermedis son compostos tan aviat de pedres poligonals, irregulars, com de quadrangulars, tallades unes voltes curosament, altres d'una faysó grossera. (Fig. 16.) Això obeeix, sens dubte, a la necessitat de fer més resistents eis extrems, es á dir, les arestes, que son precisament la part més dèbil y exposada.

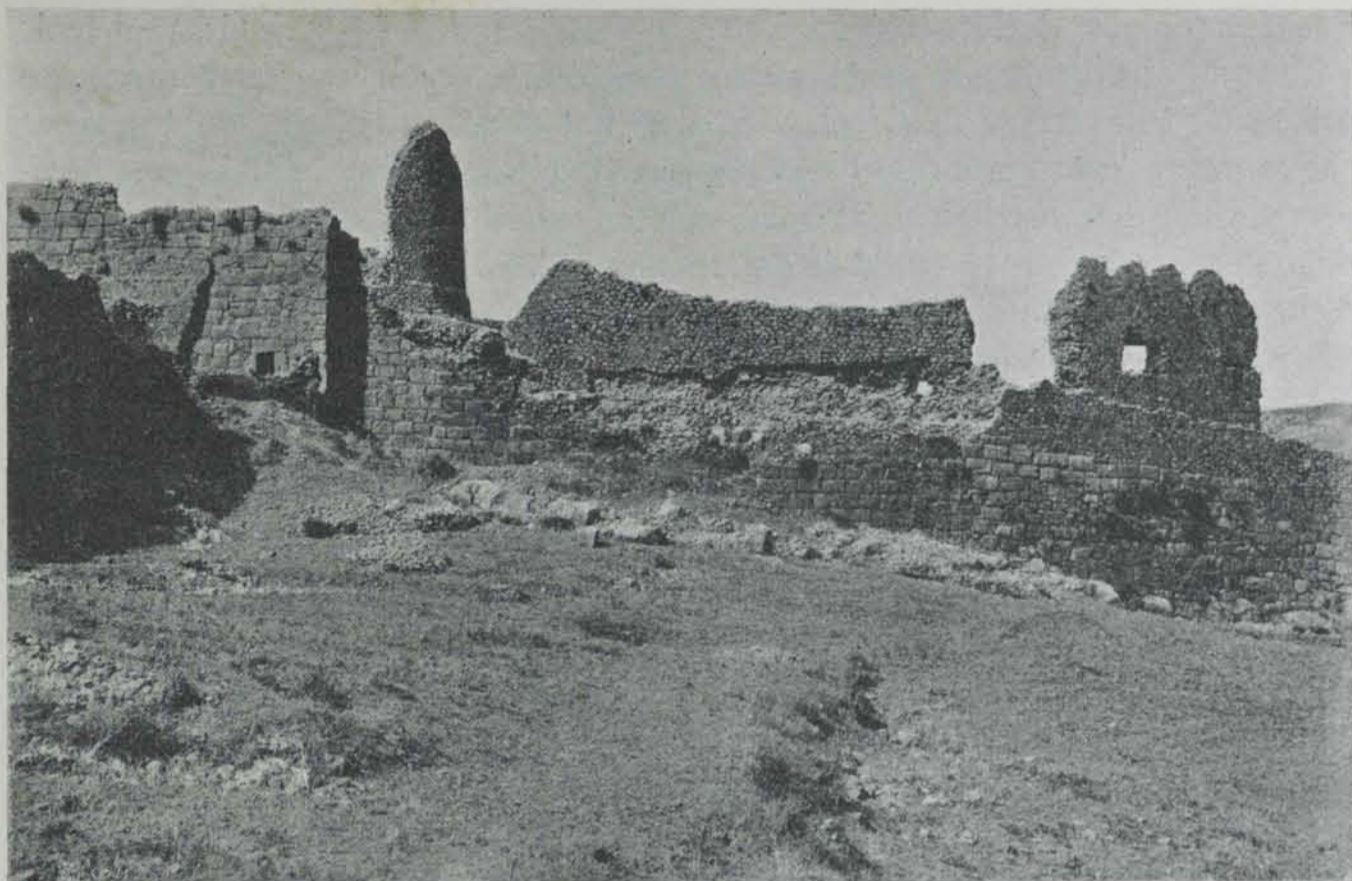

Fig. 17. — Construccions del darrer recinte del castell de Salona.

Els murs helènics se mantenen encara en part considerable, sobre tot en la banda que separa 'l segon del tercer recinte. Demunt d'ells s'aixequen fragments informes y destroçats d'altres murs posteriors, ab rocegats marlets. Una d'aquestes parets, més elevada que les altres, mostra encara alguna que altra finestra. La tradició popular suposa que es un reste del palau senyorial dels comtes de Salona, que allí feren estada. (Fig. 17.) Pel mateix cantó, sempre dintre del darrer clos, se veuen també restes d'una cisterna antiga, completada en la edat mitjana. Per últim en el centre y en la part més alta d'aquest clos, s'aixeca encara, com un enorme queixal de pedra, l'antiga torre de l'homenatge, rodona y enlairada, de nobles y robustes proporcions. (Fig. 18.)

La construcció del castell, sobre tot la mig-eval, la menys sòlida, ha sofert molt en distintes ocasions de les injuries del temps, y principalment dels terratremols, que tan sovintejen en aquesta part de la Grecia. Del que més se ressentí fou del de 1870, que sembrà de runes y de pedres l'ample clos interior de l'Acròpolis. Els vells de Salona que recorden el castell abans d'aquesta destrucció, parlen ab recansa y elogi de la seva hermosa perspectiva. Dessota d'ell, segons una tradició, que may falta en tota construcció d'aquest genre, s'obre un camí soterrani d'una milla de llargaria.

Tal es, sense pretensions tècniques de cap mena, sino feta a tall de *turista*, y a grans trets, la descripció en son estat actual del famós castell de Salona,

que 'l papa Honori III manà fortificar, lo mateix que 'l de Bodonitza, al tenir notícia de la caiguda del regne creat a Tessalònica, considerantlos com els dos principals baluards de la Grecia septentrional. Encara en mig de les seves ruïnes mostra quan gran fou l'esplendidesa de les poderoses famílies dels Stromoncourt y dels Frederichs d'Aragó, que en ell hi feren estada per espay de dugues centuries, si bé es difícil determinar què es lo que es dèu a cada una d'elles en la construcció y fortificació del castell franch.

També es difícil precisar de quina manera passà al poder dels Frederichs d'Aragó, després de la conquesta del Ducat d'Atenes pels catalans. Muntaner sols ens diu que llavors feren capità a Micer Roger Deslaur, un cavaller del Rosselló, que moltes vegades havia sigut enviat per missatger a la Companyia, y un dels pochos nobles que s'escapà ab vida de la batalla del Cefis, y que li donaren per muller la muller qui fo del senyor de la Sola, ab lo castell de la Sola ⁽¹⁾. Del govern d'en Roger Deslaur no 'n coneixem cap més document que 'ls capítols, en virtut dels quals la Companyia catalana, representada per dit noble (que sols se titula Mariscal y rector de la seva universitat y procurador seu per tal acte designat), reconeix per son senyor al infant Manfre, fill del rey Frederich de Sicilia ⁽²⁾. Res més se sab del primer governant de la Companyia. Ignorem si fou destituït del seu càrrech o si retornà al seu feu de Salona. Ignorem aixís mateix com passà aquest feu al poder d'Alfons Frederich d'Aragó, y l'època en que fou erigit en comtat. Un document de l'Arxiu de Palerm destrueix la suposició de Hopf ⁽³⁾, del casament de Pere Frederich d'Aragó, primogènit d'Alfons Frederich, ab una filla de Roger Deslaur. Per ell sabem, com hem vist al parlar de Zeitun, que al morir Alfons Frederich, passaren per institució hereditaria les seves possessions de Salona y Lidoriki, al seu fill major Pere Frederich, y que al morir aquest en 1355, els heretà el seu germà segon, Jaume Frederich, en virtut de la clàusula de substitució establerta en el testament del primer, de que en el cas de no deixar el seu primogènit fills llegítims, havia de succeir-lo en aquelles terres el germà segon ⁽⁴⁾. Llevat de la usurpació temporal del regent interí dels Ducats, Pere de Pou, que arrepassà per les armes a Jaume Frederich d'Aragó els seus castells de Salona y Lidoriki, la serie dels senyors y comtes de Salona se restableix en la següent forma, a la llum de les fonts documentals dels Arxius de Palerm y Barcelona:

(1) Crònica d'en Ramón Muntaner... Barcelona, 1886, cap. CCXL, p. 466.

(2) Sense lloch y ab la sola data de 4 Juliol (1312). Arx. Cor. Aragó. Lletres reials de Jaume II, número 4387 (interi). «Capitula et conventiones secundum que universitas exercitus francorum in Romanie partibus existentis per nobilem Rogerium de Lauro, militem, marescalcum et rectorem universitatis ipsius ac procuratorem eius ad hoc solenniter ordinatum elegit, approbabit et peçit seu postulavit in eorum verum legitimum et naturalem dominum inclitum Manfredum, filium serenissimi principis domini Frederici illustris regis Trinacrie, ac nomine ipsius infantis, eundem dominum regem in eiusdem universitatis rectorem et defensorem.» — D. del O. C.

(3) Hopf; *Chroniques*, 474.

(4) Messina, 7 Desembre 1355, IX indic. — Protonot. Reg. II, 193. — G. Cosentino: *Codice diplomatico di Federico III*, Palermo, 1885, I, 27. — D. del O. C.

1. Roger Deslaur: 1311 — ?. — 2. Alfons Frederich d'Aragó; 2 — 1338. — 3. Pere Frederich d'Aragó, primogènit: 1338-1355. — 4. Jaume Frederich d'Aragó, fill segon: 1355-1365. — (Usurpació de Pere de Pou: 1361-62). — 5. Lluís Frederich d'Aragó, fill de Jaume: 1365-1382. — 6. Elena Cantacuzeno, Comtesa viuda regnant y Maria Frederich, Comtesa pubilla: 1382-1394.

Per espay de més de mig sigle la reial línia bastarda dels Frederichs d'Aragó, fou la verdadera mestressa dels destins dels catalans de Grecia. Ella 'ls hi donà tres Vicaris generals: Alfons Frederich d'Aragó, el conquistador de Neopatria; Jaume Frederich, que afegí al Comtat de Salona, el castell de Siderocastron, y Lluís Frederich, el darrer governant indígena, per dirho aixís, de la famosa Companyia. Ells constituïren en el Comtat de Salona, poblat per la més pura raça grega, el domini feudal més important dels Ducats, que en els darrers temps de la seva existencia, mercès a afortunades anexions de la branca directa, reuní en una sola mà tots els feus que pertenesqueren a Alfons Frederich. Llavors comprenia el fort castell de Salona, en el cor mateix de la Lòcrida y el vehí de Lidoriki (el *Ledorix*), darrera del mont Elato, defensat pels temuts montanyesos d'aquella regió, — que feren recular més d'un cop als catalans y als turchs, — ab els ports de Vitrintza y de Galaxidi, tan famós pels seus hàbils mariners, y ademés els castells de Siderocastron y del Citó en la Phtiotis, extenentse fins al golf de Salamina, on posseïa la illa de Egina. Els comtes de Salona ho foren també de les illes de Malta y de Goy (Gozzo), prop de Sicilia, per la donació feta en 18 Novembre de 1330 per Guillem Frederich, Duch d'Atenes, a Alfons Frederich d'Aragó ⁽¹⁾.

Lluís Frederich heretà 'l valor del seu avi y a no haver mort en el plè de sa vida, tal vegada ell hauria salvat els dominis catalans de l'ambició dels Acciajuoli, com els havia salvat dels navarros y de l'anarquía. Fou el darrer de la nissaga dels conquistadors y l'únic que arribà a constituir un estat feudal organitzat, com el dels Duchs franchs d'Atenes, que adhuc després de sa mort, resistí més temps que 'ls Ducats d'Atenes y Neopatria les escomeses dels florentins y dels turchs. Quan la companyia navarra, clavantse com una espina en el cor mateix del territori, s'emportà ab un atrevit cop de mà la Beocia, que no retornà may més a mans dels catalans, el Comtat de Salona fou com el llaç d'unió entre 'ls despedaçats restes dels dominis d'Atenes y Neopatria, separats per un poder enemich. D. Lluís Frederich d'Aragó no sols lliurà les seves terres de l'embestida dels navarros, sino que envià encara 'ls seus grechs y catalans manats pels castellans Dimitro y Mitre, de raça helènica, a salvar en la Fòcida 'l castell de l'Estir, — situat prop del famós monastir de Hosios Loukàs —, qual senyor Joan de Lluna no va poder defensarlo per trobarse prèls llavors en poder del Comte de Conversano. Tan terrible 's feu als navarros, que 'ls cavallers hospi-

(1) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 1.º Setembre 1380. — D. del O. C.

talaris als quals servien, l'amenaçaren ab declararli la guerra, si no concedia la pau a Joan d'Urtuvia y als seus soldats, que havien ocupat la ciutat de Tebes, y saquejat altres llocs dels Ducats (1). Sabuda es també l'energia ab que combaté als rebelles al rey Pere d'Aragó, mereixent d'aquest que li concedís els castells an ells presos per la força de les armes, fins a l'arribada del Vescomte de Rocaberti (2). Per desgracia pels Ducats catalans, morí aquest valent capdill, poch després del retorn d'aquell a Catalunya, a mitjans del any 1382, y des d'aquest moment, bé 's pot dir que acaba l'història d'aquells estats, que queda reduïda a la d'Atenes y a la de les darreres peripecies del Comtat de Salona. Del seu enllaç ab Elena Cantacuzeno, neta del famós Emperador y historiador bisantí del mateix nom, al qui tants serveis prestaren els nostres compatriotes, sols tingué una filla, Maria Frederich d'Aragó, de gentil hermosura a judicar per l'interès ab que 's disputaren sa mà nobles catalans, servis y florentins. Ella jugà 'l paper de la Helena homèrica en la destrucció de la poixança catalana a Grecia.

La llegenda y la tradició han rodejat els darrers dias de l'existència de les dugues princeses, de tràgichs epissodis, fentles víctimes o heroïnes d'espantosos drames d'amor, que ompliren de sanch y crims la caiguda de l'esplèndit castell dels Stromoncourt y Frederich d'Aragó. El nostre Arxiu ha omplert de llum, en part, les tenebres d'aquells espantosos epissodis, al menys en lo que 's refereix a la figura de la gentil y jove princesa, més desgraciada que culpable, y a la de la princesa bisantina, que resulta, a jutjar pels documents que hem tingut la fortuna de trobar, una dona d'excepcional energia, digna d'haver viscut en temps menys fatals. Els nostres reis Pere III y Joan I, que tingueren ab ella freqüent correspondència, feren de la *seva saviesa e proesa* gran aprecí, y respectaren en ella *la gran sanch del imperi de que devallava* (3). Aquí ens limitarem a indicar els fets històrichs, tals com els revelen els documents dels Arxius d'Italia y Barcelona, y després aludirem sumariament a les relacions dels historiadors y cronistes grechs de l'època, que testimoniejen el recort d'una espantosa catàstrofe, que ha quedat viu encara en la memoria dels salonites, a pesar de les crudels escenes y actes d'heroisme estampats ab caràcters de sang en la terra grega per la dominació turca y el gloriós alçament del poble helènic.

Durant la seva curta estada a Grecia, el Vescomte de Rocaberti tractà ab el Comte de Salona 'l casament del seu fill Bernaduch de Rocaberti, ab la única filla d'aquella dinastia catalana. El rey Pere *el Cerimoniós* aprobà 'l polítich acte del seu llochtinent que evitava que sortís del seu domini el més important dels feus dels Ducats, y confirmà a Maria Frederich per sa vida, com

(1) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 23 Setembre 1380. — D. del O. C.

(2) Ibid. Doc. de 17 Setembre 1380. — D. del O. C.

(3) Ibid. Doc. de 17 Agost de 1387. — D. del O. C.

hem vist abans, la donació del fort castell de Siderocastron que havia conquistat el seu pare, mes ab la condició expressa de que portés a cap aquell matrimoni. Així ho comunicà el rey en sengles lletres, de que hem parlat abans, a sa cosina Helena Cantacuzeno, a la seva filla, y a l'universitat de l'antiga Heraclea ⁽¹⁾.

Per raó de les Corts de Montçó y de les complicacions que dugué la mort del jutge d'Arborea en Sardenya, el rey Pere III no pogué realisar el seu intent d'enviar una altra vegada ab més reforços a Grecia, al Vescomte de Rocaberti, y en les lletres que en 1383 y 1384 va escriure a la Comtesa viuda ⁽²⁾ sols se llegeixen excuses y promeses respecte a la realiació de aquell desig, sense fer esment per res del projectat casament. Emperò en l'any següent esdevingueren aconteixements que precipitaren la ruina dels darrers restes del poder català a Grecia y que foren un obstacle an aquells projectes.

Mentres Nerio Acciajuoli, senyor de Corent y futur duch d'Atenes, va creure poderós al rey d'Aragó, y que 's prenia a cor els fets de Grecia, es va posar de sa part y al efecte va concertar pau y treva ab el Vescomte de Rocaberti en 1382, que en certes ocasions, com en 1384, es va arribar a convertir en aliança per la defensa d'Atenes contra 'l perill turch y grech. Mes quan se va convencer de que 'ls nous reforços promesos als catalans pel seu nou sobirà no vindrien may, per tenir ocupada al plegat la seva atenció 'ls afers de Sardenya y de Sicilia, y de que 'l Ducat vehí no s'aixecava de sa postració, a les hores tornà a reanimar les seves pretensions sobre d'ell. Una lletra del Bisbe d'Argos

Mentres Nerio Acciajuoli, senyor de Corent y futur duch d'Atenes, va creure poderós al rey d'Aragó, y que 's prenia a cor els fets de Grecia, es va posar de sa part y al efecte va concertar pau y treva ab el Vescomte de Rocaberti en 1382, que en certes ocasions, com en 1384, es va arribar a convertir en aliança per la defensa d'Atenes contra 'l perill turch y grech. Mes quan se va convencer de que 'ls nous reforços promesos als catalans pel seu nou sobirà no vindrien may, per tenir ocupada al plegat la seva atenció 'ls afers de Sardenya y de Sicilia, y de que 'l Ducat vehí no s'aixecava de sa postració, a les hores tornà a reanimar les seves pretensions sobre d'ell. Una lletra del Bisbe d'Argos

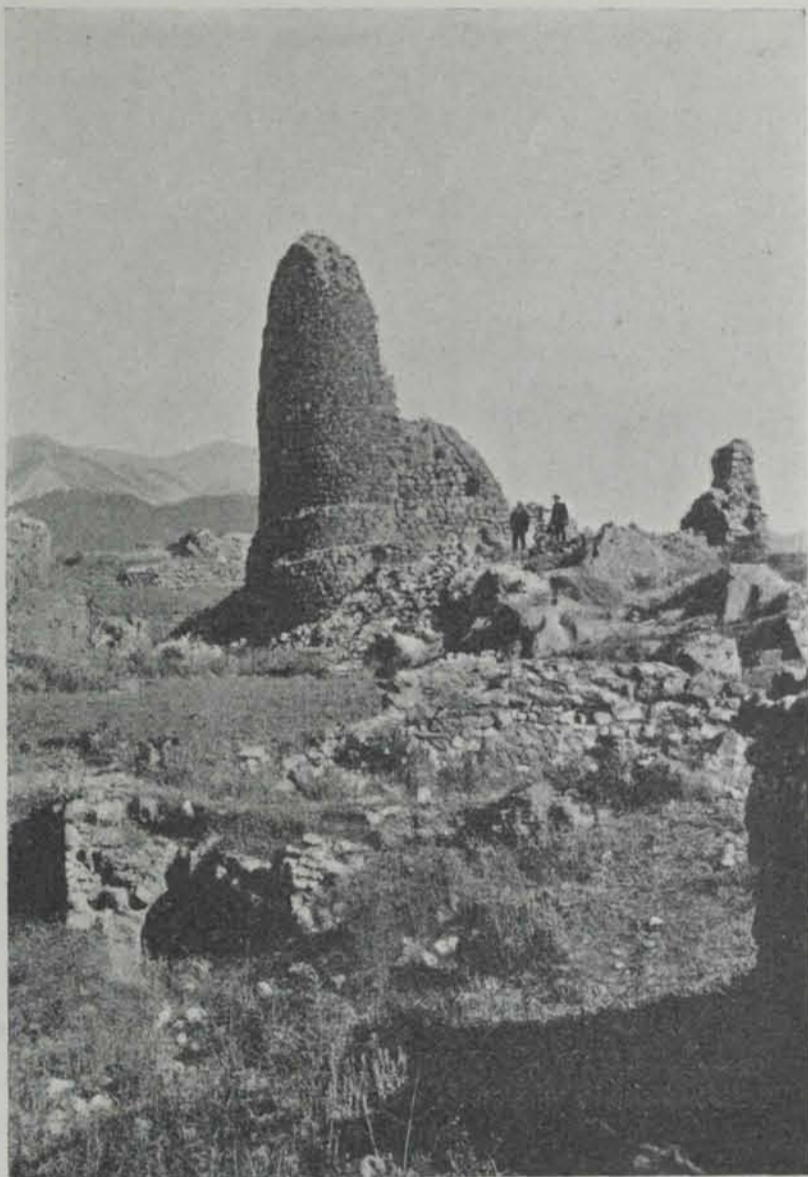

Fig. 18. — Torre del homenatge del castell de Salona.

(1) Arx. Cor. Aragó. Doc. 4, 18 y 20 de Novembre de 1382. — D. del O. C.

(2) Ibid. Doc. 20 Juny 1383 y 30 Maig 1384. — D. del O. C.

de primers de l'any 1385, ens informa de que Nerio reunia homes d'armes de totes bandes y que havia posat en peu de guerra setanta llances, vuit cents cavalls albanesos y molts soldats a peu ⁽¹⁾. Quan tot estigué preparat va cercar un *casus belli* y el va trobar fàcilment ⁽²⁾, demanant la mà de Maria Frederich, pel seu cunyat Pere Sarracino de Eulea. La Comtesa viuda, en les venes de la qual corria la sang imperial dels Cantacuzenos, va rebutjar ab despreci la proposta del comerciant florentí, y veient les dilacions del promès Bernaduch y que se li venia a sobre un conflicte ab el poderós senyor de Corent, cercà l'aliança d'un dinasta vehí als seus estats, al qual oferí la mà de la seva filla. Era aquest el princep servi Esteve Dukas Chlapenos, senyor de Farsalos y Domokos, ciutats que en temps passats foren conquistades pels Frederichs d'Aragó. La Comtesa envià tot seguit en Roger de Lluria al rey d'Aragó, a comunicarli aquestes esposalles, excusantse per la necessitat d'haver tingut que proveir a la seva defensió, en vista del retard del sobirà en enviar reforços y Vicari que governés el Ducat ⁽³⁾. El rey Pere III rebé, com es natural, molt malament la noticia y recordà a la seva cosina 'l compromís anterior ab Bernaduch, y els perills que 's podrien seguir a la seva terra d'un matrimoni estrany ⁽⁴⁾.

En 1385 Nerio havia ja invadit el Ducat y conquistat part d'ell, porque en juliol del mateix any s'intitulava *dominus Choranti et Ducaminis* ⁽⁵⁾, però es probable que no arribés a la montuosa regió de la Lòcrida, ni menys a la capital del comtat català. La dissort perseguia a la gentil Maria y tampoch va complirse la seva aliança matrimonial ab el dinasta servi, que fou sens dubte mal vista a la vegada pels seus súbdits grechs y catalans. En 1387 tornava a parlar-se de nou de les antigues esposalles, y el rey Joan I, al comunicar a Elena Cantacuzeno el recent nomenament de Vicari general a favor del Vescomte de Rocaberti, li anunciava el pròxim viatge de Bernaduch, el seu amat coper, tantes vegades promès a la seva filla ⁽⁶⁾. Ignorem si 's realisà l'anada a Grecia del fill del Vescomte de Rocaberti; es probable que no, y que aquest desistiria del tot del seu intent, al tenir esment en el mateix any de les noves tinences de matrimoni de la Comtesa Maria ab un noble de la casa dels Moncada, que tenia una branca en Sicilia. Joan I s'en queixava d'això amargament a la Comtesa mare, recordantli l'anterior promesa, la qual realisació li era més convenient an ella, per esser el jove Bernaduch fill del recent anomenat Vicari dels

(1) *Corrispondenza Acciajoli*, publicada per Gregorovius, en els *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Klasse der K. Bayer. Akademie der Wissenschaften zu München*. 1890. T. II, p. 285 y s. y reproduïda per Lambros en sa traducció grega de la *Historia d'Atenes* de dit escriptor, t. II, p. 640.

(2) Miller, *The Latins in the Levant*, pág. 323.

(3) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 17 Agost 1386. — D. del O. C.

(4) «car sabets be que l noble e amat... don Luis, marit vostre, mentres vivia... dona per marit a la dita Maria lo fill del Vescomte de Rocaberti... e aço per tal que no isqués de nostra naturalesa... e la terra que ha la dita Maria, per matrimoni estrany e que no es nostre natural, no prengues algun dany.» Ibidem. Llettra de 17 de Agost 1386 a la comtesa Elena. — D. del O. C.

(5) Archivio di Stato. Venecia. Misti XXXIX, f. 10 v. — D. del O. C.

(6) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 17 Abril 1387. — D. del O. C.

Ducats, y més acceptable per ell, ja que del fill den Ramon Guillem de Moncada sols havia rebut ofenses y deserveis ⁽¹⁾. Emperò les circumstancies cambiaren y les raons d'estat, més poderoses que les simpaties personals, feien veure tres anys després ab bons ulls al rey Joan I el matrimoni ab en Mateu de Moncada, fill de Guillem Ramon de Moncada, comte d'Agosta, que tant l'havia molestat abans ⁽²⁾. Ja s'havia perdut a les hores la ciutat d'Atenes y estava a punt de caure Neopatria, y sols els hi quedava als catalans de Grecia, el comtat de Salona y l'illa d'Egina, governats per dugues dones. La corona de Sicilia havia passat al poder de Martí d'Aragó, nebot de Joan I, qui 's preparava a pendre possessió d'ella, y a la mateixa corona s'havien incorporat altra volta 'ls drets sobre 'ls Ducats catalans de Grecia, y els escassos territoris que casi nominalment els hi perteneixien. En tals condicions era més convenient per la jove Comtesa de Salona una aliança ab l'hereu d'un dels nobles catalans més poderosos de Sicilia, envers la qual s'orientava de nou la precaria existencia dels catalans de Grecia. Cabalment en aquella ocasió Nerio estava en poder dels navarros y els catalans que quedaven en els Ducats, ajudats per ells, tornaven a alimentar ilusions d'una pròxima reconquista, que s'intentà, com hem vist al parlar de Livadia, pels vols de 1392, quan fou nomenat pels reis de Sicilia, com nou Vicari, D. Lluís de Fenollet, Vescomte d'Illa y de Canet. Elena Cantacuzeno tampoch vegé realitzats aquesta vegada 'ls seus desitjos d'assegurar a sa filla, per medi d'una sortada unió conjugal, els richs dominis que li havia deixat el seu marit D. Lluís Frederich. El rey Joan d'Aragó se queixava en aquella època de que aquell matrimoni «axí per rao de les guerres qui son en aquestes partides com per altres impediments, no es pogut venir a deguda perfecció ⁽³⁾». Entre tant amenaçaven grans perills al Comtat de Salona, entregat al govern d'una dona enèrgica, es cert, però privada de tot apoy poderós. Ella conseguí, no obstant, mantenir ferm l'únich poder organitzat que existí en la Grecia catalana, quan l'anarquia y els enemichs exteriors anaven enrunant pedra per pedra l'antich edifici bastit per la victoria, y an ella entregà el rey Joan, com hem vist, la sort d'aquella gloriosa Atenes que havia promès visitar ⁽⁴⁾, y la del inexpugnable castell de Neopatria.

Emperò, si hem de creure 'l testimoni d'un historiador y d'un cronista bisantins, aqueixa mateixa dona tan enèrgica y intel·ligent, que tant consideraven els nostres reis, fou la causa principal de la ruina del seu Comtat. La corrupció y la traició l'entregaren en mans de l'enemich més poderós de Grecia, del terrible Bayacet, anomenat el Llamp. L'atenès Chalcocondylas, l'únich

(1) Arx. Cor. Aragó. Doc. de 17 Novembre 1387. — D. del O. C. «segons que ns es estat dit vos havets fetes tinences de matrimoni entre vostra filla e un fill den Guillem Ramon de Moncada... per algunes paraules vanes que per lo dit Ramon vos son donades a entendre contra veritat».

(2) Ibid. Doc. de 7 Janer 1390. — D. del O. C.

(3) Rubió y Lluch; *Catalunya a Grecia*, p. 65.

(4) Rubió y Lluch; *Atenes en temps dels catalans*. — Institut d'Estudis Catalans. Anuari, MCMVII, p. 253.

escriptor fill de la ciutat de Pericles que 'ns ofereix l'Edat Mitjana, y l'anònim autor d'una crònica local de Galaxidi, poble que pertenesqué al comtat de Salona, coincideixen en el fons en la relació dels successos que causaren sa ruina. Tant d'aquestes dugues obres en lo que 's refereixen an aquest epissodi, com del drama que basat en ell escrigué en sa juvenesa l'eminent historiador grech Spiridion P. Lambros (1), en vaig fer llarchs estudis ja fa molts anys, y an ells remeto al lector que menudament vulgui enterarsen (2). Avuy portat de l'afany de la brevetat, resumiré els fets transcribint la concisa relació del diligent historiador de la Grecia llatina William Miller, que ab bona crítica aprofita dels dos testimonis tot lo que està més conforme ab les recents investigacions y la part nova y complementaria que cadascú aporta a la historia de la caiguda de Salona. La comtesa viuda, diu Chalcocondylas, que tenia una filla en esposalles, s'havia enamorat d'un sacerdot grech, al qual permeté governar en nom seu, y aquest petit tirà va abusar del seu poder arrancant diners dels pastors del Parnàs, y corrompent les donzelles de Salona ab els seus demoniachs encantaments, en aquella terra vehina de Delphos, el clàssich racer de lo sobrenatural. Per últim va posar els ulls en l'hermosa y riquíssima filla del Bisbe grech Serafein. Privat aquest de la seva filla y vegent en perill els seus diners, excità al poble contra 'l monstre y invità al Soldà Bayacet a ocupar una terra que tan escaienta devia esser als seus esbarjos favorits de la cacera, com ho son les planures y vessants del Parnàs. El turch acceptà l'invitació y el sacerdot se tancà en el fort castell, matà la filla del Bisbe y es preparà a la defensa. Emperò hi havia traidors en la guarnició: un home de Salona va matar al tirà y oferí 'l seu cap al Soldà, y la comtesa viuda y sa filla debades procuraren calmar al conquistador ab rics presents. Bayacet va enviar la jove comtesa Maria al seu harem a Andrinòpol, entregà la mare als insults dels soldats y la terra a un dels seus llochtinents, a Murad Bey. Ben aviat mostrà aquest afanys d'independencia, mes fou també desposseit y decapitat. Falta encara una altra taca de sang an aquesta horrible tragedia. L'istoria recorda al poble de Salona que Bayacet matà a la gentil comtesa, considerant indigne del seu amor una descendent dels tronos reial y imperial de Aragó y de Bisanci (3). Aixís acabà aquella tan hermosa com infortunada donzella. Els recents descobriments històrichs han confirmat el tràgich fi de la princesa Maria (4) y la tradició po-

(1) "Ο τελευταῖος κόμης τῶν Σαλώνων. — Ἐν Ἀθήναις, 1870.

(2) *Estudios sobre los historiadores griegos acerca de las expediciones catalanas á Oriente*, I. Leónico Chalcocondylas. (*Revista de Ciencias históricas*. Barcelona, 1881. T. III, p. 57 a 70.) — *Consideracions sugerides per la lectura d'un drama grec*. (*Catalunya a Grecia*, p. 9 a 30.)

(3) Miller; *The Latins in the Levant*, p. 346 y 347.

(4) Vegis la manera com Nerio Acciajuoli comunica al seu germà Donato, que era a Florença, la caiguda de Salona, en lletra de 20 febrer 1394... «Inpero che lo gran Turcho e venuto a Salonichi e a preso per moglie la figlia della donna della Sola, et apresso a preso tutto lo suo paese, e sperasi lui venira piu innanzi...» Gregorovius-Lambros; *Ἱστορία τῆς πάλαιος Ἀθηνῶν*... Atenes, 1904. — T. II, p. 652. (Corrispondenza Acciajouli). — El viatjer Martoni que visità la Grecia en 1395, y que va passar per Vitrinitza, port del comtat de Salona, conta que la Comtesa per fugir de les violencies del Dèspota de la Morea, entregà la seva filla al gran Turch, y afegeix: «Deinde dictum fuit nobis quod Turchus mori fecit dictam uxorem suam, quia sibi videbatur non esse dignam suo sociari conjugio». El curiós Martoni es, donchs, el que 'ns dona 'l desenllaç d'aquest llarch drama

pular mostra que encara 's contenen avuy pels moderns habitants de Salona, els fets relatius a la tràgica caiguda de la casa comtal catalana, com en els temps de Chalcocondylas y del obscur cronista de Galaxidi ⁽¹⁾. El mateix interessant drama, abans esmentat, del historiador Lambros, descendent d'una família salonita, prova quan arrelades estan en el cor dels habitants de l'actual Amphyssa aquestes tradicions.

d'amors que comença ab Bernaduch de Rocaberti, y acaba ab l'acte barbre de Bayacet. (V. *Revue de l'Orient Latin*, t. III, 1895, p. 660. El viatge de Niccolo da Martoni, en la part referent a Atenes, fou reproduït en les *Mitteilungen des kaiserlich deutschen archaologischen Instituts. Athenische Abteilung*. Band. XXII, p. 427, 30).

(1) Vaig tenir ocasió de comprobarho durant la meua curta estada a Amphyssa, en mon darrer viatge a Grècia. M'acompanyà a la visita del famós castell, l'erudit metje salonita Alexandre Sturnaras, que 's sab pel cap dels dits l'història de la seva hermosa ciutat nadiva, y que es verdaderament son *genius loci*. El Sr. Sturnaras recorda perfectament el castell abans de la parcial destrucció que sofrí en el gran terratremol de 1870. En la seva infància recullí de la boca d'un vell d'Amphissa la relació de la mort de la Βασιλοπούλα o sigui de la jove princesa catalana. Un comte (Κόμης), s'enamorà de la neboda del *dèspota* (així s'anomenen també a Grècia 'ls prelats) d'Amphissa, o la feu seva per apoderarse dels seus diners, car deien que 'l seu pare en tenia molts. Desenganyat després, la va despenjar desde 'l cim pel cingle més esgarriat del castell, que per això l'anomenen alguns el *salt de la basilopoula* (fig. 11). Conta un altra tradició que 'ls Turchs al entrar al castell deshonraren la Comtesa vella, que portaren a un poblet prop de Salona, per l'indret del mont Elatos, y que a la jove se pendugué el gran Turch al seu harem. Una altra tradició parla de la venjança que 'ls salonites prengueren del Κόμης. Un habitant de la vila se fingí una dona prenyada pera entrar al castell, y una volta introduït en ell matà al Comte y el despenjà de l'espada roca. — En aquestes tradicions, y alguna altra que no recordo bé en aquest moment, que 'm contà el simpàtic Sr. Sturnaras, se veu la confusió que fa 'l poble entre 'l comte català y el petit tirà, el sacerdot grech Strateo de que parla Chalcocondylas, portat del natural desig d'atribuir tots els crims al odiat dominador estranger. Aprofitem aquesta ocasió per agrair coralment al senyor Sturnaras la gentil acullida que 'ns feu a Amphissa.